

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№30
(17518)

2008 чылдың
МАРТ 25,
вторник

Садар өртээ
4 рубль.

Республика мөөрейиниң тѳцнелдери

ЕЗУЛУГ БАШКЫ АТКА ТӨЛЕПТИГЛЕР

Россияның Башкылар мөөрейинге Кызылдың №9 школа-гимназиязының англи дыл башкызы Галина Дешки Тываны төлээлээр

2008 чылдың башкызы – Галина Николаевна Дешки.

Март 17-ден 21-ниң хүнүнге чедир Кызылдың 1 дугаар школазының баазасынга 2008 чылдың ээлчеглиг «Чылдың башкызы» деп мөөрей болуп эрткен.

Аңаа киржири-биле республиканың янзы-бүрү булуңнарындан школа, муниципалдыг тус черлерниң болгаш кожуун деңнелинге тиилээн башкылар чыгылып келгеш, боттарының чогаадып алган сайзырангай инновацияларлыг программалары, кичээлдери болгаш кижизидилге ажылының чаа аргалары-биле мергежилдинге күжүн шенешкенер. Бир дугаар көрүшкен, көңүс танывас класстарга кичээл эрттирери кончуг берге болбайн канчаар. Өөреникчилер башкыны канчаар хүлээп алырындан, оларның билиинден, иштики оран-

делегейинден шынарлыг, чедимчелиг кичээлдин түңнели башкы кижиниң белеткели, арга-дуржулгазы, ажил-херээн ыяк билири оон илереттинип, көстүп келир. Мөөрейниң негелдизи-биле алыр болза, киржикчи бүрүзү комиссия мурнунга дең эргелиг болгаш ажит-чажыт чокка, езулуг Башкы деп атка төлептиг кижилер тиилелгени чедип алыр дээрзи билдингир.

Мөөрей бир неделя дургузунда үргүлчүлээн болгаш демисел кончуг чидиг болган. Чүге дизе, бо чылын киржикчилерниң саны эрткен чылга бодаарга, ийи катап

көвүдээн болгаш ниитизи-биле 50 кижжи киришкен. Ол үениң дургузунда башкы бүрүзү бодунуң белеткеп алган концепция-үндезинин комиссияга таныштырган, ажык кичээлин бараалгаткан, ооң соонда эрттирген кичээлин боду сайгарып, түңнелинде башкыларга мастер-класстарны көргүскен. Бир неделя уламчылаан мөөрейниң түңнелинде «2008 чылдың эң тергийн башкызы» деп атты Кызылдың 9 дугаар школа-гимназиязының англи дыл башкызы Галина ДЕШКИ чаалап алган. «Уругларның болгаш чаштарның эң тергийн кижизидикчи» деп атка Кызылдың №28 уруглар садының кижизидикчи башкызы Альфина МААДЫ төлептиг болган, а бо чылдан эгелеп Тывага чарлаттыг «Тускай өөредилге черлериниң эң тергийн башкызы» деп атты Кызылдың №10 коррекциялыг школазының кижизидикчи башкызы Ирина ЗЫРЯНОВА чаалап алган.

Бо мөөрейни 1990 чылдан эгелеп эрттирип эгелээнин болгаш чылдың-на аңаа киржир башкыларның саны, оларның арга-дуржулгазы бедип турарын комиссия кижигүнү, ТР-ниң Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызының килдис начальниги Светлана Монгуш дыңнаткаш, бо чылын мөөрейге тускай өөредилге черлеринин башкылары база киржир аргалыг болган болгаш кадының байдалы кошкак уруглар-биле ажилдаар эң эки башкы, эң эки кижизидикчи башкы деп номинациялар немешкенин Светлана Владимировна чугаалады.

Эрткен чылдың «Чылдың башкызы» деп атка төлептиг болган Каа-Хем кожуунуң Сизимден физика башкызы Николай Качурин болгаш Кызыл кожуунуң төвү

Каа-Хем суурнуң «Ручеек» уруглар сайзырадыр төптүн кижизидикчи башкызы Ирина Ренева мөөрей бетинде бо чылдың башкылар мөөрейиниң киржикчилеринге чедишкinnerни күзээш, неделя дургузунда комиссия кижигүннери болуп ажилдааннар.

Республика чергелиг мөөрейге анаа эвес башкылар киржир дээрзи билдингир. Олар база тиелекчи тура-соруу-биле боттарының школазынга, ооң соонда кожуунунга азы хоорайынга эң-не тергиини кылдыр санаткан башкылар-дыр. Башкылар боттарының мурнунда база бир шылгалданы болгаш бедик чаданы ажып эрткенер. Тиелекчи черни албаан-даа болза, олар дыка улуг билигни болгаш өөредигни мөөрейден алганнар. Чүге дизе, келир чылын шак мындыг мөөрейге олар оон-даа артык белеткенип, чедер-четпестерин сойгалап тургаш, шын болгаш чедимчелиг талаже өскертип алгаш, киржир эргелиг.

Эрткен чылдан ажилдап эгелээн «Өөредилге» национал телевиделдин ачызы-биле Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызының мурнундан бирги черни алган башкылар 100 муң рубль түңнүг шаңналды алыр. А бо чылдың күзүнүнде Тываның адын Россия чергелиг башкылар мөөрейинге киржир эргени Галина Дешки төлепти-биле чаалап алган. Ындыг улуг шаңнал алыры башкы кижиге, ооң ажил-херээнге улуг идиг бээр деткимче-даа, дуза-даа болуру чугаажок. А ийиги, үшкү черлерни алган киржикчилерге база эвээш эвес түңнүг шаңнал-макталды организаторлар берген.

Карим МОНГУШ.

Владимир САВИНЫХТЫҢ тырттырган чуруу.

КУЛЬТУРА АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНГА БАЙЫР ЧЕДИРГЕН

Россия Федерациязының Культура сайыды Александр Соколов Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. Кара-оолдун адынга байырлыг телеграмманы чоруткан. Ында бижип турары болза: «Тываның бүгү культура ажилдакчыларын профессионал байырлалын таварыштыр байыр чедирип тур мен. Тыва — төөгү болгаш культура езу-чаңчылдар-биле бай-байлак оран, ол бөгүн Россияда база билдингир культура төвү апар чыдар. Хүндүлүг Шолбан Валерьевич, Силерниң сагыш човаашкынынар болгаш бердинген херээнер дээш тура-соруу-туунарның ачызында культура амгы ниитилелдин социал-экономиктиг хөгжүлдизинге улуг рольду ойнап турар, ынчангаш Россияның Культура яамызы силерниң-биле моон-даа сонгаар кады ажилдаарынга бүзүрелдиг. Бо чылын бир дугаар март 25-те Культура ажилдакчыларының хүнүн демдеглеп турар бис. Россияның Президентизи В.Путинниң 2007 чылдың август 28-те Чарлы-биле тургустунган бо кайгамчык байырлал таварыштыр Силерге, Шолбан Валерьевич, культура ажилдакчыларынга, хоочуннарга кан дег кадыкшылды, чогаадыкчы чедишкinnerни, бүгү-ле чүүлдерге экини күзедим» деп, байыр чедирген.

АЧЫ-ДУЗА ЧЕДИРИЛГЕЗИН УЛГАТТЫРБАС

Дайынның хоочуннарынга, тылга ажилдап чорааннарга, репрессияга таварышканнарга ай санының акша төлевирлерин бажыңнарынга чедирип турары дээш почта эргелелдериниң ачы-дузазының төлевир хемчээлин улгаттырганынга хамаарыштыр Чазак Даргазының оралакчызы А. Дамба-Хуурак хуралды эрттирген.

Почтаның харылзаа чедирилгезиниң чарыгдалдарының улгатканы-биле 16 муң ажыг ай санының акша төлевирин алыр ужурулуг хамаатылар акшазын үезинде албас хире болу бергенин хуралга чугаалашкан. Тыва федералдыг почта эргелели харылзаа ачы-дузазын 1,77 хуудан 3 хуу чедир улгаттырган, а чамдык ырак Тере-Хөл, Тожу кожууннарда 7 хуу четкен.

Чазак Даргазының оралакчызы А. Дамба-Хуурактың саналы-биле бо айтырыг почта эргелелинин удуртулгазы биле Чазактың аразында шиитпир үндүрген соонда, бо чылдың ортан үезинде шиитпирлеттинер.

ХӨГЖҮЛДЕГЕ УЛУГ ИДИГЛИГ БОЛУР

Республика чергелиг каттышкан хуралдың киржикчилериниң саналдары, бодалдары

Ак-Довурак хоорай
чагыргазының даргазы:
—Тыва Республиканың 2015

чылга чедир социал-экономиктиг хөгжүлдизиниң программаның дугайында РФ-тиң Чазааның хуралының протокол шиитпирин хүлээп алганы республиканың, бистин Ак-Довурак хоорайның социал экономиказын хөгжүдеринге немелде идигни бээр, бурунгаар хөгжүлдизинге улуг рольду ойнаар.

Ак-Довурак — Абаза аразының автомобиль оруун федералдыг ужуру-дузалыг кылдыр шилчидерге, ол бистин хоорайның сайзыралыга улуг ужуру-дузалыг болур. Бо оруктун ажил-чорудулгазы-биле холбаалыг Ак-Довурактың орук-тудуг эргелелиниң, №3 профтехучилищениң, пассажирлер авто-

бүдүрүлгезиниң ажылын экижидеринге салдарны чедирер. Асфальт бүдүрер заводту тудар арга тургустунар. Мындыг ажил-херектерни боттандыраарга, бирги ээлчегде, кижилерге немелде ажилдаар олуттар тыттыр.

Тываның эки шынарлыг дааның-дүгүн шингээдиң ап эгелээни-биле Ак-Довурак хоорай тургустунган болгаш ооң ачызында хөгжүлдени алган. Амгы үеде «Тыва даг-дүгү» комбинат даг-дүгү бүдүрериниң даалгаларын чедир күүседип шыдавын турар. Бо херектиг байлактың бүдүрүлгезин көвүдедир аргалар, курлавырлар бисте бар, ону долзуу-биле чедип алырының хемчеглери алдынын

турар, салдыг сорулганы чедип алыр дээрзинге бүзүреливис улуг. 2015 чылга чедир хоорайның социал экономиказын хөгжүдериниң программаны амыдыралга боттандыраар дээш хоорайның күүсекчи болгаш төлээлекчи эрге-чагырга органнары доктаамал сагышты салып, ынаар бюджеттен эвээш эвес акшаны чыл бүрүде үндүрүп турар бис. Бо бүгү хоорай сайзыраар дээрзинге магадылалды тургузуп турар.

Элээн каш чыл эртерге, Ак-Довурак хоорай республиканың барыын найысылалы кылдыр хөгжүй бээринге чүс хуу бүзүрээр мен.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

«МЭЭН ЫРЫМ ӨТКҮТ, ЧИДИГ ЧҮГЛЕТТИНГЕН»

«Шүлүкчүнүн өлүм чогу —
Сүзүү сиңген чогаалында,
Чайын, кыжын соовас, өшпөс
Чаңгылган ырларында...»

Март 21-де республиканың Алдан-Маадыр аттыг музейниң хуралдаар залында ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү, очулдурукчу, сураглыг чогаалчы Салчак Өдөкеевич Тамбаның чырык адынга тураскааткан сактыышкын кежээзи болуп эрткен. Ол бистиң аравыска чораан болза, 90 харлаар турган. Чалаткан аалчыларның аразында чогаалчы-драматург Екатерина Танова, Улуг-Хем сеткүүлдүн кол редактору Черлиг-оол Куулар, шүлүкчү Александр Даржай, ТывКУ-нун чогаал кафедрасының эргелекчизи Е.Чамзырын дээш, өске-даа культура, эртем, уран чүүл ажылдакчылары хөй болган. Музейниң ажылдакчызы А.Салчак «Поззия» деп шүлүү-биле ук кежээни ажиткан. С.Ө.Тамба дугайында чылыг сактыышкыннарның аразында Е.Танова мынча деп чугаалады: «Үш класска өөренип тургаш, бистер, «Доңгада кадык» деп шүлүктү шишиктип, сценага көргүскен бис. Көрүкчүлөр бистиң оюнувусту чаптап, дыка адыш часкап хүлээп алганнар. Ол шүлүктүн автору башкылар өрээлинде деп дыңнап кааш, эжикти оожум ажыдыпкаш, «Доңгада кадык» деп алгырыпкаш, каттыржыпкаш, халып чоруптар

Чогаалчы С.Тамбаның уруу Л.Эрдыниева чогаалчы Ч.Ч.Куулар-биле ужуражылга чезинде.

турдуvus. Салчак Өдөкеевич боду эвилең биче сеткилдиг кижжи чораан. Бистер шупту оон бөдүүн, топтук аажы-чаңын үнелеп, хүндүлээр чордуvus.

Чогаалчы Александр Даржай:

— Бо хүн бүгү делегейниң поэзия хүнүнде сураглыг чогаалчы Салчак Өдөкеевич Тамбаның 90 харлаанын демдегледип турарыыс өөрүнчүг-дүр. С.Ө. Тамбаның «Доңгада кадык» деп шүлүү мээң чогаалче оруумну изеп каан дизе,

чазыг болбас. Мээң ада-иём аныяк тургаш, Салчак Өдөкеевич-биле Даг-Алтайның даг техникумунга кады өөренип, найыралдыг турганнар. 1956 чылда Гастелло аттыг парыгынга Ногаан театрының сценазынга школачылар фестивалы болуп эрткен. Мен Чаа-Хөл төлээлериниң аразындан киришкеш, С.Тамбаның «Доңгада кадыкты» чугаалаан мен. Ынчан бирги черни Би-Хем кожуун алганын сактырдыр мен. Мен лауреат ат алган мен.

С.К.-Х.Токаның холундан Хүндүлүг бижик, саквоаж деп сумка болгаш 4-5 метр торгу пөс-биле шаңнаттым. Чоргаарларыым аажок болгай. Салчак Өдөкеевич кайгамчык очулдурукчу, узбек чогаалчының «Птичка-невеличказын» очулдурганы онзагай. Тываның шыырак шыдыраачыларның бирээзи.

Е.Чамзырын, ТывКУ-нун литература кафедрасының эргелекчизи:

— Тыва шүлүк чогаалынга

С.Тамба балалбас исти арттырып каан. Төрээн чурт, тайбың, ава дугайында дээш, өске-даа темага чүс ажыг шүлүктөрүн автору. Ол ышкаш төрээн чериниң байлак бойдузун чарашынып, магадап бижээн шүлүктери хөй. Гипербола, эпитет, метафора, деңнелге дээш, оон-даа өске янзы-бүрү уран-чечен аргаларны ажыглап чораан.

Тус кежээге музейниң ажылдакчылары У.Өпей-оол, А.Салчак, Ыраажы В.Чооду, үшкү курсчу, «Студенчи час-2007»-ниң гран-при шаңналының эдилекчизи Мерген Куулар болгаш өске-даа студентилер С.Тамбаның сөзүңге бижээн ырларны күүседип, оон чогааткан шүлүктөрнү номчааннар.

Салчак Өдөкеевичниң уруу Людмила Эрдыниева ачазының Каа-Хемни алгап ырлаан «Амыргалаар» деп номун оон юбилейин таварыштыр чырыкче ийи дугаар парладып үндүргөн. Красноярскиниң эми университетин тергийн эки өөредилге-биле дооскан, медицина эртемниң доктору, профессор, дээди категорияның эмчизи Людмила Салчаковна бо кежээниң кол организатору. Ол келген аалчыларга, музейниң ажылдакчыларынга оон ачазы С.Ө. Тамбаның дугайында чылыг сактыышкыннары дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛ.

Авторнун тырттырган чуруу.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оолдун март 13-те Россия Федерациязының Чазааның мурнунга кылган илеткелиниң түннелдери амгы Тываның төөгүзүн бир өскээр аңдарыптар. Моон мурнунда чылдарда республиканың Чазааның төлээлери Москвадан ийи-чаңгыс, болур-болбас төлөвилелдер акшаландырышыкынын чедип алгаш кээп турган болза, амгы чедишкиннерге дөмейлээрге, ол дыргак каразы дег хензиг көстүр.

Россияның Чазааның хуралынга улуг удуртукчуларның сөстери безин кайгамчыктыг күчүлүг, аар деңзилиг. «Ол кайгамчыктыг байлак оран-дыр, ында хөмүр-даштан цинк, чексе чедир бар. Чүглө холду суна каапкаш, ол байлакты ап болур. Ол хирезинде яды-түрөңги. Канчап ындыг чүвөл? Бо дээш чемелел бистиң шуптувуска хамааржыр. Ынчангаш доп-дораан хем-чеглерни алгаш, Тываның Чазаан деткиир ужурулгус бис» деп, Россия Федерациязының Чазааның Даргазы Виктор Зубков аңаа чугаалаан.

Россияның саң-хөө сайыды Алексей Кудрин тура: «Ам чурт иштинде хөй чүве өскерилген. Ийи чыл бурунгаар бистер чаңгыс регионун 2 млрд. доллар өртөктиг кончук улуг төлөвилелдерин акшаландыра дугайында чугаа кылып шыдавас турган бис. А бо хүн шак ындыг эгелээшкини кылып боор бис. Ынчангаш бистер карылгалыг турган Тываны орулгалыг кылдыр, бар күштү салыр ужурулгус бис» — дээр. Россияның регионнар сайзыралының сайыды Дмитрий Козак: «Бистер өөренип көөрүвүске, Тывада федералдыг ажылдакчылар республика ажылдакчыларындан ийи катап хөй-дүр. Олардан харысалганы негээр ужурулгус бис», амгы самолеттар өртээ-биле Тывага чедери берге. Федералдыг бюджет таварыштыр ол черниң авиа-аргыштырылганын акшаландыра чугула деп санап тур мен» деп чугаалаан. Культура сайыды Александр Соколовтун саналындан сөстөр: «Тыва — кайгамчык-

тыг үнелиг төөгүлүг. Аңаа чораан мен, онза оран чораан. Шыдаар дузаны кадар ужурулгус бис. Пушкин аттыг национал библиотеканы, хөгжүм-шии театрының капитал септелгезин, регионалдыг фестивалдарны деткиир бис.» Алдарлыг чаңгыс чер-чурттуувус Сергей Шойгу: «Бөгүн хүлээп алган протокол шиитпири дээрге, чүглө эге базым-дыр. Оон ыңай ажыл-херек салган сорулганы карак кызыл боттандыраарында хамааржыр. Тываның боду нити сорулгаже күжүн кайы хире мөөңөп алыры эң чугула. Сайзыралче углаарда, бот-боттарын ламдыктажыр байдалдың шуут ажыг чок.»

Кандыг-даа ажыл-агыйның байдалы сан-түн-биле сайгартынар болгай, ол чокта бүзүрээри берге медээ болу бээр. Ынчангаш Москвага-даа, маңаа Кызылга-даа даргаларның адап турганы каш саннарын кирип болур. Үстүнде саң-хөө сайыды А.Кудрин Тываның сайзыралына 2 млрд. доллар азы 50 млрд. рубльди кирир дээндир, ол дээрге Тываның 5 чыл иштинде бюджетти бооп турар. Оон-даа улуг сан база үнүп келген. Март 19-та Улусчу чогаалдыг бажыңыга болган хуралга ТР-ниң экономика сайыды С. Тен тура, 2015 чылга чедир республика бюджеттен дашкаар акшаландырышыкының 900 млрд. рубльди ап болурун чугаалаан. А ынчан Тыва чыл иштинде бүгү чарыгдалдарының 80 хуузу боду-ла дуглап алыр. Ам чүглө 20 хуузу бодуvus хандырып турар болгай бис. Сайыт С.Тен улаштыр

мындыг солун дыңнадыгны кылган: республика ажыктыг казымалдарны болбаазырадыр, көдээ ажыл-агый адырын сайзырадыр, бүдүрүлгелерниң бүгү хевирлерин, энергетиканы, оруктар айтырыын, транспорттун, туризмниң сайзыралы көрдүнгөн программалар езугаар 4 тускай зоналарга чардынган. Бирги — төп зонага Кызыл хоорай, Кызыл кожуун, Би-Хем, Танды хамааржыр. Бо зонага 6 улуг даг бүдүрүлгелери ажыттынар. Чөөн зона: Тожу, Тес-Хем, Эрин кожууннар, соңгу зона: Ак-Довурак хоорай, Улуг-Хем, Чеди-Хөл кожууннар, маңаа 2 млрд. рубль өртөктиг цемент заводу туттунар, барыын зона: Мөңгүн-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга кожууннар. Көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрери, болбаазырадыры маңаа көрдүнгөн.

Көдээ ажыл-агый сайыды В.И. Енданның чугаазы-биле алырга, Кызылдың куш фабрикасы май ай төнчүзүнде ажылдай бээр, ол-ла үеде «Чагытай» аш-чем комбинаты база ажылгалга кирер. «Көк-Тей» кооперативи хаван азыраар комплекстин тудуун эгелээр, Кызылдың теплицазы күчүзүн улгаттырар. Орук-транспорт сайыды О.С.Саая Тыва иштинде оруктарының септелгези, чаа көвүрүлгелери тудар ажыл шапкынчыы дээр. Абакан — Ак-Довурак — Хандагайты оруу федералдыг чергелиг болу бээр. Тыва авиация база катап бут кырынга туруп кээриниң барымдаазы бар: күрүне бо бүдүрүлгени акшаландыра болгаш улуг самолеттар хондурары-биле Кызыл аэропортуң бетон шөлүн улай тудары көрдүнгөн. Кызыл хоорай иштинге маршруттарга чоруур ПАЗик деп 80 автобустар сат-

тынар болгаш Улуг-Хем эринге парохоттар өртээлдери туттунар.

Россия Федерациязының Чазааның Тываны хөгжүдөр сорулгалыг программасында, оон девин дегбес суму, суур республикада тывылбас. Хемнер баштары, кадыр-кашпал черлерге безин туризм чедер бээр болгай. 1950-60-70 чылдарда бистиң республикавыс кайы хире оккур хөгжүп тургандыр, шак ындыг байдалга ам база катап келгенивис бо. Харын-даа ол чылдардан артык шакпын хөгжүлдө болур. Республика Чазаандан эгелээш, кожуун, суму, арбан чагыргаларының тамчыктыг олурар үези эрткен, билектерни сывыргаш, уйгу-чыдын чок ажыл кылыр үе келгени бо. Ол кандыг үе дээрзин улуг назылыг чонувус билир. Амгы хостуг амыдыралга өөрөнгөн аныяктарывиска ам белең эвес болур.

Бо хүннерде республиканың Чазааның Россиядан келген шиитпиринге даянгат, кылыр ужурулгус ажылдарын дыңнап, номчуурга, бөдүүн чонга хамаанчок, чамдык удуртукчуларга безин тоол-домак дег сагындырар. «Ол-даа боттанмас чүве-дир оң. Акша-төгери өскээр чарыгдаттынып каар, кижилбес эвес» дээр сөстөрнү бо-ла дыңнап болур бис. Оларның бода-лында барымдаа-ла бар. Оон чылдагааны дээрге, Ооржак үезинден ам-даа ырап, өскээр чугаалаарга — одунмаанывис ол. Хөй чылдарың үлөзүн көргөш, чон эрге-чагыргага бүзүрөвестей берген деп болур. Ынчангаш медреселивис ол хевээр таңмалаттынган: суму-даа, кожуун-даа чагырыкчыларынга, ол-бо сайыттарга-даа бүзүрелышкындырган, оларның ажилдаан чылдарында огулгү бүдүрүпкен түннели көзүлбээр. Бистиң бир

дугаар ажа базар бергевис бо бооп турар — чон ам өске, сайзыралдыг үе келгенин медресе билип алырын амыдыралга боттандыраары.

Барык 15 чылдарың иштинде огулгү кылыптар ажыл чок болганывыстан тускай мергежилдиг-леривис ам чок. Тудугга, бүдүрүлгелерге муң-муң ажылчын олуттар, чүс-чүс инженер-техниктиг ажылдакчылар херек болгай. Шалыпкыны-биле улусту хүндүскү, кежээки курстарга өөредир апаар. Дөмей-ле ажылчын күш биске чедишпес. Билдингир-ле соңгаартан муң-муң мергежилдиг ажылчыннар түр үеде ам келир эвеспе. Оларның чурттаар оран-савазы, оларны ашкарып-чегерер далган-тараа, зыт-ногаа аймаа хөй негеттинер. Чаа келген чонга тус черниң чурттакчылары таарзынмайн база туруп бээр, олар боттарының езу-чаңчылын, культуразын маңаа эжкээр. Хөл-ээшкинниг-ле болур чүве. Шак ындыг үени бистер Тывага шалыпчы-комсомолчу тудуглар турда, эртип кааптывис.

Төрээн черивисте ажыл-ижи хайымныг совет үе дег, кижжи бүрүзү ажылдыг үе чедип келгенине канчап өөрүвөс боор! Бистиң амгы аныяктарывис ажыл-амыдырал-биле хандырттынар болу берген аас-кежикти көөр болганы кончук эки-дир. Соңгаар хоорайларда ажылдап турар, бедик мергежилдиг аныяктарывис ам-на төрөөн Тывазынга билиин, эртемни көргүзөр үе чедип келгени бо ышкажыл.

Россияның Чазааның биске дуза кадар дээр программаны ам-даа улай чазып сайгарар болзүвүссэ, моон-даа хөйну чоорту билип алыр бис.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ.

Тыва дугайында Программаны сайгарып олургаш...

ШАПКЫН ҮЕ ЭГЛИП КЕЛГЕН

мындыг солун дыңнадыгны кылган: республика ажыктыг казымалдарны болбаазырадыр, көдээ ажыл-агый адырын сайзырадыр, бүдүрүлгелерниң бүгү хевирлерин, энергетиканы, оруктар айтырыын, транспорттун, туризмниң сайзыралы көрдүнгөн программалар езугаар 4 тускай зоналарга чардынган. Бирги — төп зонага Кызыл хоорай, Кызыл кожуун, Би-Хем, Танды хамааржыр. Бо зонага 6 улуг даг бүдүрүлгелери ажыттынар. Чөөн зона: Тожу, Тес-Хем, Эрин кожууннар, соңгу зона: Ак-Довурак хоорай, Улуг-Хем, Чеди-Хөл кожууннар, маңаа 2 млрд. рубль өртөктиг цемент заводу туттунар, барыын зона: Мөңгүн-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга кожууннар. Көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрери, болбаазырадыры маңаа көрдүнгөн.

Көдээ ажыл-агый сайыды В.И. Енданның чугаазы-биле алырга, Кызылдың куш фабрикасы май ай төнчүзүнде ажылдай бээр, ол-ла үеде «Чагытай» аш-чем комбинаты база ажылгалга кирер. «Көк-Тей» кооперативи хаван азыраар комплекстин тудуун эгелээр, Кызылдың теплицазы күчүзүн улгаттырар. Орук-транспорт сайыды О.С.Саая Тыва иштинде оруктарының септелгези, чаа көвүрүлгелери тудар ажыл шапкынчыы дээр. Абакан — Ак-Довурак — Хандагайты оруу федералдыг чергелиг болу бээр. Тыва авиация база катап бут кырынга туруп кээриниң барымдаазы бар: күрүне бо бүдүрүлгени акшаландыра болгаш улуг самолеттар хондурары-биле Кызыл аэропортуң бетон шөлүн улай тудары көрдүнгөн. Кызыл хоорай иштинге маршруттарга чоруур ПАЗик деп 80 автобустар сат-

тынар болгаш Улуг-Хем эринге парохоттар өртээлдери туттунар.

Россия Федерациязының Чазааның Тываны хөгжүдөр сорулгалыг программасында, оон девин дегбес суму, суур республикада тывылбас. Хемнер баштары, кадыр-кашпал черлерге безин туризм чедер бээр болгай. 1950-60-70 чылдарда бистиң республикавыс кайы хире оккур хөгжүп тургандыр, шак ындыг байдалга ам база катап келгенивис бо. Харын-даа ол чылдардан артык шакпын хөгжүлдө болур. Республика Чазаандан эгелээш, кожуун, суму, арбан чагыргаларының тамчыктыг олурар үези эрткен, билектерни сывыргаш, уйгу-чыдын чок ажыл кылыр үе келгени бо. Ол кандыг үе дээрзин улуг назылыг чонувус билир. Амгы хостуг амыдыралга өөрөнгөн аныяктарывиска ам белең эвес болур.

Бо хүннерде республиканың Чазааның Россиядан келген шиитпиринге даянгат, кылыр ужурулгус ажылдарын дыңнап, номчуурга, бөдүүн чонга хамаанчок, чамдык удуртукчуларга безин тоол-домак дег сагындырар. «Ол-даа боттанмас чүве-дир оң. Акша-төгери өскээр чарыгдаттынып каар, кижилбес эвес» дээр сөстөрнү бо-ла дыңнап болур бис. Оларның бода-лында барымдаа-ла бар. Оон чылдагааны дээрге, Ооржак үезинден ам-даа ырап, өскээр чугаалаарга — одунмаанывис ол. Хөй чылдарың үлөзүн көргөш, чон эрге-чагыргага бүзүрөвестей берген деп болур. Ынчангаш медреселивис ол хевээр таңмалаттынган: суму-даа, кожуун-даа чагырыкчыларынга, ол-бо сайыттарга-даа бүзүрелышкындырган, оларның ажилдаан чылдарында огулгү бүдүрүпкен түннели көзүлбээр. Бистиң бир

дугаар ажа базар бергевис бо бооп турар — чон ам өске, сайзыралдыг үе келгенин медресе билип алырын амыдыралга боттандыраары.

Барык 15 чылдарың иштинде огулгү кылыптар ажыл чок болганывыстан тускай мергежилдиг-леривис ам чок. Тудугга, бүдүрүлгелерге муң-муң ажылчын олуттар, чүс-чүс инженер-техниктиг ажылдакчылар херек болгай. Шалыпкыны-биле улусту хүндүскү, кежээки курстарга өөредир апаар. Дөмей-ле ажылчын күш биске чедишпес. Билдингир-ле соңгаартан муң-муң мергежилдиг ажылчыннар түр үеде ам келир эвеспе. Оларның чурттаар оран-савазы, оларны ашкарып-чегерер далган-тараа, зыт-ногаа аймаа хөй негеттинер. Чаа келген чонга тус черниң чурттакчылары таарзынмайн база туруп бээр, олар боттарының езу-чаңчылын, культуразын маңаа эжкээр. Хөл-ээшкинниг-ле болур чүве. Шак ындыг үени бистер Тывага шалыпчы-комсомолчу тудуглар турда, эртип кааптывис.

Төрээн черивисте ажыл-ижи хайымныг совет үе дег, кижжи бүрүзү ажылдыг үе чедип келгенине канчап өөрүвөс боор! Бистиң амгы аныяктарывис ажыл-амыдырал-биле хандырттынар болу берген аас-кежикти көөр болганы кончук эки-дир. Соңгаар хоорайларда ажылдап турар, бедик мергежилдиг аныяктарывис ам-на төрөөн Тывазынга билиин, эртемни көргүзөр үе чедип келгени бо ышкажыл.

Россияның Чазааның биске дуза кадар дээр программаны ам-даа улай чазып сайгарар болзүвүссэ, моон-даа хөйну чоорту билип алыр бис.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ.

Тес-Хем кожуунун

Чонну ажилга хаара тудар төвүндө

"КАТАРСИС" программа ажилдап турар

2007 чылда Тес-Хем кожуунун Чонну ажилга хаара тудар төпке 1060 хамааты тааржыр ажил тып алырынга деткимче дилеп келгеннер, оларның 757-зин ажилга тургускан (71 хуу), 77 кижини янзы-бүрү мергежилдерге өөрөткөн.

Күрүне ачы-дузанын хереглел келген хамаатыларның аразында 941 кижиге ажил чок улус болган. Үр үеде ажил тыппаан (бир чылдан хөй) хамаатылар – 172, мурнунда каяа-даа ажилдабайн чораан, бир дугаар ажил айтырып келгеннер – 307, инвалидтер – 33, шеригден халашканнар – 34, пенсия бети назын-ныглар – 38, кеземче херектерин күүседир черлерден келгеннер – 14, штат кызырылдазынга таварышканнар – 17, өскүстөр болгаш адиезинин хайгааралын ышкынганнар – 6, назы четпээн, өскүс болгаш инвалид уругларын кижизидип турар өг-бүлелериниң саны – 167 бооп турар. Ажил чок деп демдеглеткен хамаатыларның 489-зу аныктар (41 хуу), 531 кижиге – херээженнер (56 хуу), 19 кижиге – инвалидтер.

Оларның аразында 903 кижиге социал төлөвлөргө, ооң иштинде 616 кижиге ажил чок дээш пособиени, 289 кижиге материалдыг дузаны, 77 кижиге стипендияны төлөз.

Чыл төнчүзүндө ажил дилеп турар 464 хамааты даңзыда турар, оларның 431-инге "ажыл чок" деп эрге-байдалды тывыскан, 371 кижиге пособие ап турарлар.

Хостуг ажилчын олуттарның (албан-дужаалдарның) саны – 15. Ажил чок чоруктуң ниити деңгели – 20,6 хуу, а демдеглеттингеннерин – 11,4 хуу.

Ажил дилеп турар чонга деткимче көргүзөр талазы-биле тургускан тускай программаларны кожун, суму чагыргалары, ажил берикчилери-биле каттай күүсеткенин түннелинде, 603 кижини түр үениң ажилдарына тургускан, ооң иштинде 119 назы четпээннер, ажил чок 351 хамаатылар, 125 социал камгалалды онза хереглел чоруурлар, эге болгаш ортумак өөредилге черлерин дооскаш, ажил дилеп чоруур 18-20 харлыг 24 хамаатылар. Боду сайгарлыр күзелдин илере-реткен 3 хамаатыга акша-хөреңгиле дузаламчыны көргүскөн.

Хостуг ажил олуттарының бир ярмарказын организастан, аңаа 93 кижини хаара туткан. Социал чаа

байдалдарга чаңчыгарынга 68 ажил чок хамаатыларны кириштирген.

Профессионалдыг өөредилгеге 77 кижини өөрөткөн, оларның 42-зи – аныктар, 20-зи – херээженнер. Ооң түннелинде 30 кижиге – одакчы, 11 кижиге – чолаачы, 12 кижиге – херек эмгелелиниң секретарлары, 7 кижиге – компьютерлер талазы-биле программистер болгаш операторлар, 4 кижиге – бухгалтерлер, 2 кижиге – менеджер, 5 кижиге – электрик, 4 кижиге – колбаса кылыр мастерлер, 2 – сайгарлыкчы болгаш баш таарыкчызы деп мергежилди алганнар. Дооскан 30 одакчының 27-зи дораан-на хереглелтингени-биле бюджеттиг албан черлеринде ажилдай бергеннер.

Дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлерин дооскан 163 аныктар биске ажил айтырып келгеннер, оларның 62-зин ажилга тургускан (38 хуу). Хөй доозучуларны өөредилге эргелели, школалар, кижиге эмнелгези, кожун чагыргазы, культура килдизи, пенсия эргелели ажилга хүлээп алган.

Школаларның доозучу класстарының өөреникчилеринин ортунга "Мергежилдерниң фестивалын" эрттирген, аңаа 115 кижиге киришкен. Профессионал угланышкынны 129 ажил чок хамаатыларга берген.

Кожунга чугула хөрек 5 тускай эртемниглерни көжүрүп, оларның чарыгдалдарын төлөз. Ниитизи-биле бо хемчеглерге 985 хамааты киришкен.

Ажил дилеп турар хамаатыларга түр үениң ажилдарын дараазында ажил-берикчилери организастан. Кижээлээрге, Берт-Даг сумузу 161 кижиге берген, олар 4 программага киришкен; Чыргаланды сумузу – 101 кижиге, 4 программага киришкен; Ү-Шынаа сумузу – 31 кижиге, олар 3 программага киришкен; Шуурмак сумузу – 29 кижиге, 3 программага киришкен; Самагалдай сумузу – 6 кижиге, 2 программага киришкен. А О-Шынаа болгаш Кызыл-Чыраа сумулары чаңгыс-даа програм-

мага киришпээннер.

Ажил чок кижилерге ажил берген муниципалдыг болгаш хуу бүдүрүлгелерни, ол ышкаш янзы-бүрү организацияларны адаар болза, байдал мындыг: өөредилге эргелели – 102 кижиге ажилды берген; "Дугай" көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативи 60 кижиге; "Чойгана" ААН – 49 кижиге; "О-Шынаа" көдээ ажил-агый бүдүрүлгези 29 кижиге; "Хүреш" уругларның чайгы кадыкшылга болгаш спорт лагерин – 20 кижиге; өг-бүлөгө болгаш ажил-агый социал дуза чедирер төп 13 кижиге ажилды берген.

Чурттакчы чонга, ажил берикчилеринге кожунун күш-ажыл рыногунда байдалдың дугайында дыңнадыгларны "Шын", "Тувинская правда", "Самагалдай" солуннарга, тыва радиого болгаш телевидениеге, кожун төвүндө болгаш суму бүрүзүндө аскан дыңнадыглар стендилеринге доктаамал чарлап турган.

Чонну ажилга хаара тудар дээш 60 керээни ажил берикчилери-биле чарган болгаш 2 конкурстарны эрттирген.

Бо бүгү тускай программаларга федералдыг бюджеттен 1 млн. 304 муң рубльди чарыгдан. Ажил берикчилеринин акшаландырышкыны 96 муң болган (7 хуу).

Ажил чок хамаатыларга төлөз социал төлөвлөргө түнү 4 млн. 737 муң рубль, оларның иштинде пособие акшазы – 4 млн. 233 муң, материалдыг дуза – 294 муң, стипендия – 210 муң рубль болган.

2007 чылда "Катарсис" деп программаны шиңгээдип алырын уламчылаан. Россия Федерациязының Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызының административтиг 8 регламентин боттандырып эгелээн.

Күрүне албанының Чонну ажилга хаара тудар төвүнүн материалдыг байдалын экижиткен – чаа компьютер техниказын садып алган, кабинеттерин евро-септелгезин чорудуп, күрүне ачы-дузанын ап келген хамаатыларны эптиг хүлээп алыр черин кылган, ол ышкаш төпке чаа автомашинаны садып алган.

Кара-оол ЛАПЧАА,
Тес-Хем кожуунун Чонну ажилга хаара тудар төптүн даргазы.

2008 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле кожунун ажил-агыйларының бүгү хевирлеринге мыйыстыг бода мал 10681 баш, ооң иштинде төрүүр инек 5149, хой, өшкү 103527, чылгы мал 1267, хаваннар 471, азырал куш 406 бүрүткеттинген. Ам кожунда 2007-2008 чылдың мал кыштаглаашкынын эртип турар.

Ниити кожунун бода болгаш шээр малының 11,7 хуузу күрүне бүдүрүлгелеринде (ККБ, МКБ), 1,2 хуузу албан организация черлеринин дузалал ажил-агыйларында, а арткан 87,1 хуузу — хуу чоннун дузалал ажил-агыйларында санаттынып турар.

2007 чылдың октябрь 1-ниң байдалы-биле 4800 тонна сиген белеткеттинген, планда көрдүнгени 4500 тонна, күүсеттингени 107 хуу.

Чем талазы-биле байдал ажыр-бас, белеткээн сигенден аңгыда, чер одардан база ап турар. Ко-

Бажы деп черде кыштап турар Бай-Тал ККБ-зиниң хойжузу Чечен-оол Иргиттин ниитинин 41 баш болгаш малчынның хуу хой, өшкүзүн бөрү тудуп чиген.

Февраль 14-19 хүннерде кожун девискээринге республиканың фито-санитар хайгаарал албанының ажилдакчылары-биле Кызыл-Даг, Бай-Тал сумузу аңчылары катчып алгаш, бөрү аңаашкынын чоруткан. Кожун девискээринде бөрүлерниң саны канчаар-даа аажок көвүдээнин бо үнүшкүнүн түннели бадьтаан болгаш оларны

Бай-Тайга кожун

ХҮР-МЕНДИ ЭРТИП ТУР БИС

жуунун девискээринде бо кыжын хемчээлден ажыр улуг хәр-чам чагбаан, декабрь, январь айларда улуг соок болган-даа болза, малмаганның деңгилдези кудулаваан.

Ниитизи-биле кожун девискээринде мал кыштаглаашкыны улуг бергедээшкн чок эртип турар. Малдың кодуур аары (чесотка) барыктыг деп болур. Мал кодуу кодан-коданы-биле неплерээр таварылгалар турбаан. Ийи-чаңгыс көстүп келген таварылгаларда, мал эмчилери баш удур сыкыртыр болгаш чаар эмнер-биле эмнээшкнни чорудуп турар. Сибирь язвасына удур чылгы мал 34,1 хуу, мыйыстыг бода мал 90 хуу, шээр мал (хөй, өшкү) 76 хуузуна тарылгаларны чоруткан. Бруцеллез, куш гриппинге удур вакцина тарышкыны 93 хуу, калчаа аарына удур ыттар, диистер 101 хуу тарыттыган. Чаа төрүттүнген анай, хураганнарны шыңган-эйт (бело-мышка) аарына удур камгалал сыкырттышкын кылыр селенит-натрий-10 грамм бар.

Мал оолдаашкыны. Төрүүр инектерниң түлүктөп төрүүрү февраль айдан эгелээш, апрель айга чедер, хойнуң — март 15-тен эгелээр, а өшкүнүң апрель 15-тен эгелээр. Эрткен чылдың бо үезинде (февраль 1-ниң 2007 чыл), көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринге 210 хураган төрүттүнген турган, а бо чылдың февраль 1-ниң байдалы-биле 101 төрүттүнген, азы эрткен чылдан 109 баш хураган эвээш алдыган бооп турар.

Мал чеминиң чарыгдалы. Кожунда ниитизи-биле 4800 тонна сиген белеткеттинген, ооң 2160 тонназы чарыгдаттыган (55,1 хуузу), февраль 1-ниң байдалы-биле 2644 тонна арткан. Ооң иштинде көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринде 510 тонна, ККБ-ларда — 273 тонна, АТА-да — 174 тонна, хуу чоннун дузалал ажил-агыйларында — 1687 тонна.

Бөрү айтыры. Кожун девискээринде бөрүлерниң санының көвүдээни кончуг улуг дүвүрээзини болдуруп турар. 2008 чылдың январь 1-ден февраль 10-га чедир 7 баш бода малды, 58 баш шээр малды бөрүлер тудуп чиген бооп турар. Бо чылдың февраль 3-түн хүнүндө Шуй сумузуна Базарак деп черниң девискээринге хамааты Дары-Хөө Серен-Доржуңун 15 баш хой, өшкүзүн, ол-ла хүн Бай-Тал сумузуна Шивилигнин Улуг-Хову-

чүглө хоран ажылдап тургаш, узуткаар деп түннелге келген. Ооң-биле чергелештир кожунга бир хостаткан аңчырып ажилдакчызын (охотвед) тударын амыдырал негеп келген. База ол ышкаш бөрү айтыры Чазак деңгилде чугаалажып көөрүн сүмелеп кириери чугула апарган.

Чоокта чаа, февраль 29-та, Кара-Хөл суурга калчаа аарының демдектери 3 ытка илереттинген деп медээ келген. Кожунун ветеринария эргелелиниң эмчилери аңаа баргаш, ол 3 ытты узуткааш, сегин өрттөткөн, баштарын Кызыл-Мажалыктын ветлабораториязына аарыны тодарадыры-биле дужааган.

Кожун дус-биле хандырттыган. Өвүр кожундан сайгарлыкчылар бистиң кожунууска ийи КамАЗ ишти дусту чедиргеш, чонга, ажил-агыйларга садып турар. Ынчангаш дус талазы-биле чидиг айтырыг тургустунмайн турар.

Ыраккы Кара-Хөл сумузуна мал кыштаглаашкыны бергедээшкн чок эртип турар. «Кара-Хөл» МКБ-де март 1-ниң байдалы-биле 65 тонна сиген, суурнуң хуу чонда 110 тонна сиген бар. Ол ышкаш мал оору-биле демисел чорудар 15 кижиге составтыг штаб тургустунган, ажилдап турар. Суму чагыргалары республиканың типографиязына бода болгаш чылгы малдың паспорттарын парлар-биле чагыгны кирип турар. Ол документилерни садып алырын сумулар боттары иитпирлээн. Чылыг үе-биле кады апрель айдан эгелеп, чылгы болгаш бода малды имдендектээр ажил эгелээр. Шээр малдыг күрүне бүдүрүлгелери малдың кулаанга астыр биркаларны салып турар. Ооң өртээниң аары-биле хуу малчыннар биркалардан ойталап турарлар, ынчангаш хой, өшкүнүң кулаанын иштики талазынга демдектээрин иитпирлээннер. Сумуларда бо хүн-нерде ажылдап турар малдың ниити шыңзылгаларының даңзызын жылырын малчыннар негеп турар. Апрель айда мал оорунга удур кылып чорудар хемчеглери ажилдап кылгаш, кожун чагыргазының коллегия хуралына бадьлаар. Ынчангаш өй-өйлөп, оорга удур рейдилерни чар чокка кылырын организастан көрдүнгөн.

Владимир САЛЧАК,
Бай-Тайга кожун КАЭ-ниң кол зоотехниги.

НЕМЕЛДЕ ЭМЧИ ШИНЧИЛГЕЗИН ЧОРУДАР

2007 да республиканың ажилдап турар улукчы чонунга немелде эмчи шинчилгизин (диспансеризацияны) чорудага 20 эмнелге-профилактика албан чери киришкен.

33263 ки шинчилгизин планныг тургаш, 19527 кижини шинчилгизин, Бай-Тайга, Барыин-Хемчик, Тожу коярның төп эмнелгелери немелде эмчи шинчилгизин чорударының берген даалгаларын ажырккен. Республиканың №1 эмнелгезинин тусканиглерин 8 кожунче 10 үнүшкүннү кылгаш, хире чурттакчы чоннун немелде эмчи шинчилгизин чорудаттырген.

ТР-ниң Камгалал яамызы ажилдап турар чурттакчы чомемелде эмчи шинчилгизин чогуур деңгелдер дээш хемчеглерни алган-

даа болза, бердинген даалганы 58,7 хуу күүсеткен. Ооң кол-ла чылдагааны кызыы мергежилдин тускай эртемниг эмчилери чамдык кожуннарда чок болуп турарындан болган.

2007 чылда немелде эмчи шинчилгезин чорутканының түннелинде чурттакчы чоннун аарып-аржыыры кызырылган. Ажилдап турар хамаатыларның аарааш түр ажилдабайн баары 13 хуу эвээжээн.

2008 чылда ажилдап турар хамаатыларның немелде эмчи шинчилгезин эрттирер дугайында доктаалды Тыва Республиканың Чазар хүлээп алган. Бо чылын 16398 кижинин немелде эмчи шинчилгезин чорудар. ТР-ниң Кадык камгалал яамызы бо чугула хемчегни чогуур деңгелге эрттирер хемчеглерни ап турар.

Бистиң корр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Чонну ажилга хаара тудар күрүне албанының агентилелиниң дугайында Дүрүмгө өскерилге кириериниң дугайында

2008 чылдың март 13

№129 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын федералдыг хоойлужудулга дүүштүр тургузар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың май 16-да №613 «Тыва Республиканың Чонну ажилга хаара тудар күрүне албанының агентилелиниң дугайында Дүрүмгө болгаш оон тургузуун бадылаарының дугайында» доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың Чонну ажилга хаара тудар күрүне албанының агентилелиниң дугайында Дүрүмнүн 8.3 пунктузунга өскерилгени, оон иштинде Россия Федерациязының Административтиг хоойлу-дүрүм хажыдышкыннарының дугайында кодекстин 5.42 болгаш 19.7 чүүлдери-биле көрдүнгөн административтиг хоойлу-дүрүм хажыдышкыннарының дугайында протоколдарны тургузары» деп өскертир немер кириер.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

3. Бо доктаалды күүселдезиниң контрол-люн Тыва Республиканың Чазаның Аппаратының комплекстиг социал-экономика хөгжүлдө эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы А.ДАМБА-ХУУРАК.

Өөредилге талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын болгаш грантыларын тыпсырының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның чанында Конкурс комиссиязының составын өскертириниң дугайында

2008 чылдың март 13-те

№133 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдың май 18-те №642 «Өөредилге талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын болгаш грантыларын тургузарының дугайында» доктаалы-биле бадылаан Өөредилге талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын болгаш грантыларын тыпсырының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның чанында Конкурс

комиссиязының составынче дараазында өскерилгени кириер:

Өөредилге талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын болгаш грантыларын тыпсырының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның чанында Конкурс комиссиязының составын капсырылгага дүүштүр чаа редакция-биле бижир.

2. Бо доктаалды «Шын», «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Чазаның Даргазының оралакчызы А.ДАМБА-ХУУРАК.

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың март 13-те №133 доктаалына капсырылга

Өөредилге талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын болгаш грантыларын тыпсырының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның чанында

Конкурс комиссиязының составы

П.А. Морозов – Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының сайыды, даргазы;

О.Д. Натсак – Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының сайыдының оралакчызы, секретары;

Л.К. Будук-оол – Тываның күрүне университетинин ректорунун аттестация болгаш аккредитация талазы-биле оралакчызы;

Н.С. Германова – Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазының оралакчызы (дугуржулга езугаар);

Г.И. Гостева – Кызыл хоорайның чагыргазының Өөредилге талазы-биле комитетинин даргазы;

З.В. Дехтяр – Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Регламент, контроль болгаш депутат этика талазы-биле комитетинин даргазының оралакчызы;

О.О. Иргит – Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының талазы-биле сайыттын оралакчызы;

В.Б. Канкова – Өөредилге шынарының мониторингинин болгаш аттестацияның төвүнүн директору;

Ч.М. Монгуш – Тыва Республиканың Чазаның Аппаратының мурнады хөгжүдөр национал

телевирелдер боттандырылганының талазы-биле эргелелдин начальнигинин оралакчызы;

С.О. Ондар – Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының сайыдының бирги оралакчызы;

У.С. Ондар – Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының сайыдының оралакчызы;

А.С. Ооржак – Профессинал өөредилге болгаш кадрлар белеткелиниң талазы-биле эргелелдин начальниги;

М.Ч. Ооржак – Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң директору;

Н.О. Охмичик – Россия Федерациязының Улус өөредилгезинин болгаш эртем ажилдакчыларының профессионал эвилелиниң девискээр салбырының даргазы;

Б.Д. Оюн – Тыва Республиканың экономика сайыдының оралакчызы;

Г.Д. Сундуй – Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының талазы-биле яамының национал школа хөгжүлдэзинин институтунун директору;

Л.Н. Филимонова – Кызыл хоорайның №12 школазының ада-ие комитетинин даргазы (дугуржулга езугаар).

2008 чылда Тыва Республиканың ажилдап турар хамаатыларынга немелде диспансеризацияны чорударының дугайында

2008 чылдың март 13-те

№134 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Чазаның 2007 чылдың декабрь 24-те №921 «2008-2009 чылдарда ажилдап турар хамаатыларга немелде диспансеризацияны чорударынагыял-ла медицина камгаладылганының девискээр фондларының бюджеттеринге Ыяал-ла медицина

камгаладылганының федералдыг фондузунун бюджетинден субсидияларны бээринин чурумунун дугайында» доктаалын күүседири-биле база «Кадыкшылга» мурнады хөгжүдөр национал телевиделдин хемчеглеринин боттандырылганының иштинге Тыва Республиканың чурт-

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларына бүрүткеткен кандидаттарның соңгулда фондузунга кирген ниити хөреңгиниң, ону чарыгдаанының дугайында ТР-ниң Соңгулда комиссиязының

МЕДЭЭЗИ

(Россияның Ажаалда банкызының Кызылда №8591 салбырының сан-чугаайларын езугаар)

2008 чылдың февраль 28-те байдал-биле

Правобережный чаңгыс мандаттыг №4 соңгулда округу

№	Кандидаттың АФА	Кирген рубль	Чарыгдааны	Артканы
1.	Аянмаа Сюрюн-ооловна Балчый-оол	360010	360010	0
2.	Мерген Валерьевич Тока	150	150	0
3.	Вячеслав Андреевич Ушкалов	345190	361494	16,32

Тес-Хемниң чаңгыс мандаттыг №16 соңгулда округу

№	Кандидаттың АФА	Кирген рубль	Чарыгдааны	Артканы
1.	Леонид Сынаевич Артаев	110000	110000	0
2.	Белек-оол Чоодуевич Баткар	277982	277982	0
3.	Анриан Дугарович Додук	52000	49910	2090
4.	Орлан Михайлович Канзай	101000	100900	1000
5.	Роман Кызыл-оолович Шинин	253000	252000	1000
6.	Даваа-Самбуу Бээжинович Яндак	55000	53374	1626

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д.ОНДАР.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларына бүрүткеткен

такчы чонунун аарыгларын эрте илередир болгаш баш удур болдурбас сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2008 чылда Тыва Республиканың ажилдап турар хамаатыларынга немелде диспансеризацияны чорударының кожул каан четки графигин бадылаар.

2. Тыва Республиканың кадык камгалал яамызы 2008 чылда Тыва Республиканың ажилдап турар хамаатыларынга немелде диспансеризацияны чорударынагы кызы мергежилдин эмчилер бригаданың үнүшкүнүнүн графигин ажилдап кылыр болгаш бадылаар.

3. Муниципалдыг тургузулганың чагыргаларының баштыңнарына 2008 чылда Тыва Республиканың ажилдап турар хамаатыларынга немелде диспансеризацияны чорудар ажилдарны четки графигинге дүүштүр хандыраарын сүмелээр.

4. Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың январь 27-де №135 «2007 чылда Тыва Республика

публиканың эмчи-профилактика албан черлеринин бюджет адырында ажилдап турар хамаатыларга немелде диспансеризацияны чорударының дугайында» доктаалының 1-3 пункттарын болгаш Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың июль 27-де №766 «Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың январь 27-де №135 «2007 чылда Тыва Республиканың эмчи-профилактика албан черлеринин бюджет адырында ажилдап турар хамаатыларга немелде диспансеризацияны чорударының дугайында» доктаалынагы өскерилгелер кириеринин дугайында» доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

5. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

6. Бо доктаалды күүселдезиниң контрол-люн Тыва Республиканың Чазаның аппаратының мурнады хөгжүдөр национал телевиделдер боттандырылганының талазы-биле эргелелге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы А.ДАМБА-ХУУРАК.

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың март 13-те №134 доктаалы-биле бадылаан

2008 чылда Тыва Республиканың ажилдап турар хамаатыларынга немелде диспансеризацияны чорударының четки графиги

№	Эмчи-профилактика албан черлери	2008 чылда план (кижи)	Март	Апрель	Май	Июнь	Июль	Август	Сентябрь	Октябрь	Ноябрь	Декабрь
1.	Кызыл хоорайның хоорай поликлиникасы	2800	280	480	280	80	80	80	480	480	280	280
2.	Республиканың КДП	1400	140	240	140	40	40	40	240	240	140	140
3.	Бай-Тайганың ТКЭ	500	50	75	50	50	-	25	75	75	50	50
4.	Барыын-Хемчиктин ТКЭ	1500	150	250	150	50	50	50	250	250	150	150
5.	Чөөн-Хемчиктин ТКЭ	800	80	130	80	-	-	90	130	130	80	80
6.	Каа-Хемнин ТКЭ	650	65	115	65	15	15	15	115	115	65	65
7.	Кызыл кожуунун ТКЭ	861	86	156	86	16	16	16	156	156	86	86
8.	Мөңгүн-Тайганың ТКЭ	528	52	92	53	39	-	-	93	93	53	53
9.	Өвүрнүн ТКЭ	759	76	136	76	48	-	-	136	136	76	76
10.	Бий-Хемнин ТКЭ	740	74	134	74	14	14	14	134	134	74	74
11.	Сүт-Хөлдүн ТКЭ	640	64	114	64	14	14	14	114	114	64	64
12.	Таңдының ТКЭ	460	46	76	46	16	16	16	76	76	46	46
13.	Тере-Хөлдүн ТКЭ	80	-	-	-	-	-	80	-	-	-	-
14.	Тес-Хемнин ТКЭ	900	90	160	90	20	20	20	160	160	90	90
15.	Тожунун ТКЭ	600	60	110	60	-	30	-	110	110	60	60
16.	Улуг-Хемнин ТКЭ	1100	110	190	110	30	30	30	190	190	110	110
17.	Чаа-Хөлдүн ТКЭ	250	25	45	25	-	-	15	45	45	25	25
18.	Чеди-Хөлдүн ТКЭ	580	58	98	58	18	18	18	98	98	58	58
19.	Эрзинин ТКЭ	250	25	45	25	-	-	15	45	45	25	25
20.	№2 республика эмнелгези Шупту	1000	100	150	100	50	50	50	150	150	100	100
		16398	1631	2796	1632	500	408	573	2797	2797	1632	1632

Аттестация болгаш конкурс комиссияларының составынче кириген хамаарышпас эксперттерин, а ол ышкаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының албан-ажыл сагылга-чурумунга негелделерни сагырының, Тыва Республиканың күрүне органнының тургузуп келгени маргылдаалыг сонургалдарын таарыштырар талазы-биле комиссияларның күш-ажыл телевириинин чурумунун дугайында

2007 чылдың декабрь 17

№1076 Кызыл хоорай

2004 чылдың июль 27-де «Россия Федерациязында күрүнениң хамааты ажил-албанының дугайында» №79-ФЗ Федералдыг хоойлунун 19.22 болгаш 48 чүүлдеринге дүүштүр база Россия Федерациязының Президентинин 2005 чылдың февраль 1-де «Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының аттестацияны эрттиреринин дугайында» №110, 2005 чылдың февраль 1-де «Россия Федерациязының күрүнениң хамааты ажил-албанының хостуг албан-дужаалынагы ажилдаарынагы конкурс дугайында» №112 чарлыктарның үнгени-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Хамаарышпас эксперттерин болгаш ко-Тыва Республиканың Даргазының хүлээлгезин күүседиң турар А.ДАМБА-ХУУРАК.

миссияларның күш-ажылының телевириинин хемчээлин шак санап, 80 рубль хемчээлге тургузар.

Хамаарышпас эксперттеринин ажил теле-вириин Тыва Республиканың күрүне органны биле хамаарышпас эксперттеринин дараазында чардынган керээге үндэзилеп чорудар.

2. Бо доктаалдын 1 пунктузунда айыттыгган хамаарышпас эксперттеринин ажылының теле-вириинге чарыгдалдарның акшаландырышкынын республика бюджетинин Тыва Республиканың күрүне органны азы оларнын аппараттарын тударынагы көрдүнгөн акша-хөреңгинин иштинге чорудар.

Тыва Республиканың Даргазының хүлээлгезин күүседиң турар А.ДАМБА-ХУУРАК.

кандидаттарның соңгулда фондузунга кирген ниити хөреңгиниң, ону чарыгдаанының дугайында ТР-ниң Соңгулда комиссиязының

МЕДЭЭЗИ

(Кызылдың Ажаалда банкызының Кызылда №8591 салбырының сан-чугаайларын езугаар)

2008 чылдың февраль 28-тиң байдалы-биле

Ленинград 2 чаңгыс мандаттыг №4 соңгулда округу

№	Кандидаттың АФА	Кирген рубль	Чарыгдааны	Артканы
1.	Анастасия Александровна Бруткова	21000	20098	902
2.	Владимир Васильевич Спирин	33300	33300	0

Геологический чаңгыс мандаттыг №29 соңгулда округу

№	Кандидаттың АФА	Кирген рубль	Чарыгдааны	Артканы
1.	Мерген Балыкаевич Дагба	11420	11420	0
2.	Сайма Маадыр-ооловна Далчин	22908	22908	0

Найыралдың чаңгыс мандаттыг №31 соңгулда округу

Кандидат Шолбан Викторович Дандарның фондузунче 21200 рубль кирген, оон 20098-зин чарыгдаан, 1102 рубль арткан

Сарыг-Септин Барыын чаңгыс мандаттыг №72 соңгулда округу

Кандидат Михаил Кудерович Доржукайның фондузунче 5000 рубль кирген, оон шуптузун чарыгдаан.

Университетский чаңгыс мандаттыг №15 соңгулда округу

Кандидат Сайлык Севяэновна Монгуштун фондузунче 21500 рубль кирген, оон 20098 рубльди чарыгдаан, 1402 рубль арткан.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д.ОНДАР.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ САНАЛГА ПАЛАТАЗЫНЫҢ 2007 ЧЫЛДА АЖЫЛЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА ОТЧЕДУ

Отчеттук чылда Тыва Республиканың Саналга палатазының коллегиязы 15 хуралдарны эрттирген. 2007 чылда Саналга палатазының хыналда хемчеглериниң планы долузу-биле күүсеттинген.

2007 чылда Россия Федерациязының Саналга палатазының болгаш Тыва Республиканың Саналга палатазының аразында кады ажылдажылга дугайында Дугуржулгага ат салган. Ооң кол чүүлү болза, федералдыг бюджеттин акша-хөреңгилерин, Тыва Республиканың бюджетинин, күрүнениң бюджеттен дашкаар фондуларының бюджеттеринин акша-хөреңгилерин тургузарының болгаш чарыгдарының, күрүне өнчүзүн ажылгаарының хоойлуга дүжүп турарын болгаш ажыктыын контролдаарын хандыраар адырда кады ажылдажылгазы болур.

Отчеттук чылда муниципалдыг тургузугларның төлээлекчи органның саң-хөө контролон организастаарының айтырыы онза чугула айтырыг болган, херек кырында республиканың бюджет системазының ол деңгелинде төлээлекчи органның хыналдазы чок болуп турар. Амгы үеде Саналга палатазы республиканың кожууннарының Төлээлекчилер хуралдары-биле даштыкы саң-хөө контролонун адырында удур-дидир харылзаа болгаш кады ажылдажылга дугайында Дугуржулгаларны чарып турар.

Эксперт-аналитиктиг ажыл-чорудулгазы

2007 чылда Саналга палатазының коллегиязы 22 эксперт-аналитиктиг хемчеглериниң материалдарын сайгарып көргөн болгаш бадылаан.

Саналга палатазының эксперт-аналитиктиг ажыл-чорудулгазының кол кезээ Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында болгаш бюджет күүселдезинин дугайында хоойлулар төлөвилелдеринге түннелдер белеткээри болуп артышаан. Отчеттук чылда «2007 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында», «2006 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» ТР-ниң Хоойлузун күүсеткениниң дугайында, «2008 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» хоойлу төлөвилелдеринге эксперт түннелдери белеткеттинген.

Отчеттук чылда ол ышкаш ТР-ниң хоойлуларынга ескерилгелер кириеринин дугайында хоойлу төлөвилелдеринин экспертизаларын чоруткан, ооң иштинде «Тыва Республикада бюджет чорудуунун дугайында», «Тыва Республикада бюджеттер аразының харылзааларының дугайында» деп хоойлулар.

Кол аналитиктиг угланышкыннарның бирээзи — «Кадыкшыл», «Өөредилге», «АҮК-тү сайзырадыры», «Россияның хамаатыларынга — таарымчалыг өртектиг эки чурттаар оран-сава» деп чугула национал төлөвилелдерни боттандыраарының мониторингизи болуп турар. 2007 чылда төлөвилел бүрүзүгө республикада оларның боттанылганының чоруп турарының дугайында медээни белеткээн. Чоруткан анализ түннелдеринин талазы-биле «2010 чылга чедир суурнуң социал хөгжүлдизи» деп федералдыг тускай сорулгалыг программаны боттандырып турда аныак өгбүлелерге болгаш суурнуң аныак специалистеринге чуртталга бажынының тудуунга (садарынга) субсидиялар база көдээ черлерде хамаатыларга чурттаар оран-сава тудуунга (садарынга) субсидиялар бээр кезээгге шыңгыы четпестерни илереткен. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызы, тус чер бот-башкарылга органны айыткан чүүлдерни таарыштырып турар хоойлужудулга актыларының негелделерин болур-чогууру-биле күүседирин хандырбаан. Түннелинде федералдыг бюджеттен үндүргөн

субсидиялар долу эвес хемчээлде шингээттинип турар, отчеттук чылдың төнчүзүнде бюджет акша-хөреңгизи хөйү-биле артып каап турары илерээн.

Хыналда хемчеглеринин түннелдери-биле күрүне эт-хөреңгизин ажылгап турарының дугайында түннел аналитиктиг илеткелди белеткээн. Ында республиканың эт-хөреңги комплекзинин ажылгалында болгаш башкарылганында четпестерни айыткан. Илеткелге хамаарыштыр Хоойлужудулга палатазының Өнчү-хөреңги болгаш экономиктиг политика талазы-биле комитетди «төгерик столду» эрттирген, аңаа хамаарыштыр чогуур сүмелерни хүлээп алган.

Саналга палатазы квартал санында 2007 чылда республика бюджетинин күүселдезинин анализин кылып, бюджет күүселдезинин дугайында медээни Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазынга дамчыдып турган. Оон алгаш көөргө, чыл дургузунда республика бюджетинин боттун орулгаларының болгаш чарыгдалдарының талазы-биле бадылаттыг көргүзүлгелерин күүселдези озалдап турары, республиканың Саң-хөө яамызының база бюджет акша-хөреңгизинин кол башкарыкчыларының сана-жылга саннарында субвенцияларның болгаш субсидияларның хөйү-биле артып каап турары илерээн.

Хыналда ажыл-чорудулгазы

Ажыл планынга дүүштүр 2007 чылда 30 хыналда хемчеглерин чоруткан. Доктааттыг бугу хыналда хемчеглери-биле хыналда акша-хөреңгинин хемчээли 12095,4 млн. рубль. Ниитизи-биле 288,5 млн. рубль түннүг саң-хөө хажыдышкыннары илереттинген, ооң иштинде бюджет акша-хөреңгизинин 51,1 млн. рубль түнү сорулгазындан өскээр ажылгаттыг.

Хыналда кылган объектилеринин хөй кезинде бухгалтер учедун 1996 чылдың ноябрь 21-де № 129-ФХ «Бухгалтер учедунун дугайында» Федералдыг хоойлуну база 2006 чылдың февраль 10-да № 25н «Бюджет учедунун талазы-биле инструкцияны бадылаарының дугайында» РФ-тиң Саң-хөө яамызының дужаалын хажытканы-биле тургускан. Учетту болур-чогууру-биле эвес кылдыр чорутканындан, ооң түннелинде шын эвес тургусканының кол чылдагааны учет албанының ажылдакчыларының белеткелинин болгаш арга-дуржулганының деңгелин чегейин көргүзүп турары болур. Оон аңгыда яамыларда болгаш албан черлеринде специалистеринин мергежилин эде белеткээрин болгаш бедидерин үргүлчү четче эвес чорудуп турар, аттестацияларны, мергежил экзамендерин доктааткан хуусаазында чорутпас азы эрттирип турары эренгей.

Хыналда кылган объектилеринин дыка хөйүнде күрүне азы муниципалдыг хереглелдерге барааннар дажырыгынга, ажылдар кылырынга, дуза чедиреринге чагылар салыры-биле күштүг бооп турар хоойлужудулганын хемчээлдери хажыттыг. Күрүне керээлерин чарарының доктаадып каан чурумун үрөп турар, керээлерде чагы кириеринин негелделерин тодазы-биле тургуспаан. Күрүне керээзинин күүселдези дээш контроль чок, ооң түннелинде бюджет акша-хөреңгилери туугай кылдыр көрдүнүп база үр үе иштинде дебитор өрөзи элээн хөй түннү тургузуп турар.

Амгы үеде бюджет организацияларының төлөвилериг дуза чедиргениннен орулгалар тургузарының болгаш оларны чарыгдарының угланышкыннарының айтырыглары четче эвес чурумчуттунган. Түннелинде төлөвилериг дуза чедиргениннен орулга ап турар дыка хөй бюджет организациялары оозун ажыктыг эвес кылдыр, контроль чокка, дыка хөй таварылгаларда, административтиг персоналдың немелде күш-ажыл төлөвирин алырынга шаңчал акшалар, янзы-бүрү немелделер база чедир төлөвирлер

хевиринге чарыгдал турар.

Төлөвирлиг дуза чедиргениннен орулгалар долузу-биле кирип турарын республиканың 1 дугаар эмнелгезинге, Кызылдың күрүнениң медицина училищезинге болгаш Тыва Республиканың Культура болгаш сагыш-сеткил хөгжүлдизинин яамызының ажыл-агый эргелелинге хынаанының түннелдери-биле төлөвирлиг дуза чедиргениннен болгаш эт-хөреңги хөлезиледип турарындан орулгаларның чедир кирбейн турар фактылары илереттинген. Ол айтырыгны чурумчудар болгаш норматив езугаар таарыштыраар ужурлуг.

Күрүне эт-хөреңгизин ажылгаанындан хөй акша-хөреңгилер Бюджетке кирбейн турар. «Ресаротехтөл» КУБ-ка хамаарыштыр бүдүрүлгениң балансында болгаш реестринде көрдүнмээн, 1,9 млн. рубль түңге бюджет акша-биле саткан, коммерция структуразының халаска ажылгап турганы күрүне өнчүзүнүн эт-хөреңгизин илереткен. Ындыг хевирлиг «Саян хевизи» ААН-ниң аренда керээзи чокка ажылгап турганы дыраар-шүүр дериг-херекселениң талазы-биле фактыны илередип тыпкан түннелинде республика бюджетиниң дериг-херексел арендазындан чогуур орулга албаан. Ол дериг-херекселди харылзаштырыкчы таварыштыр салган турган, дуза чедиргени дээш оларга 1,8 млн. рубльди төлээн.

«Тыва Республиканың одаар чүүл болгаш энергетика комплекзинин хөгжүдеринге күрүне деткимчези» деп республиканың тускай сорулгалыг программаны боттандырып турда, шыңгыы чурум үрээшкени илереттинген. 2006 чылда программалыг хемчеглерге херек кырында чарыгдалдар 146,3 млн. рубль болган, а бюджетте бадылаттыганы 124,5 млн. рубль, хоойлужудулга-биле доктааттыг чурумуну үрөп, 21,8 млн. рубль түннүг акша-хөреңгилерни ажылгаан. Кылдыгынга ескерилгелер программа паспортунче кириртинмээн дээрзин демдеглээр апаар. Оон аңгыда, бюджет акша-хөреңгизинин 10,3 млн. рубльди сорулгазындан өскээр ажылгаттыганы хыналдадан илереттинген. Айыттыг программалыг хемчеглеринин боттандырылганы республиканың электри-энергетика бүдүрүлгелеринин ажылын быжыктырып доктаадыры, ЧЭТ-тиң болгаш котелдарның карылгаларын бадыраарын, хөмүр-даш чарыгдалын эвээжедирин, дизелдиг электри станцияларының карылгалыг болурун бадыраарын көрүп турар. Республика бюджетинден ол сорулгаларга херек кырында чарыгдалдарның кызырылбайн турарын, карылгаларының өскенин, электри системаларының ажылынга бүзүрел улгатпайн турарын хыналда көргүскен, ол бюджет акша-хөреңгизинин түннел чок кылдыр ажылгаттынып турарының дугайында херечилеп турар.

Муниципалдыг тургузугларга хыналдаларның түннелдери тус чер бюджеттерин тургусканында, бадылаанында болгаш күүселдезинде четпестериниң барын айтып турар. Муниципалдыг тургузугларда чарыгдал кылыр хүлээлгелеринин даңызы тургустунмайн турар. Тус черниң төлээлекчи органнының бюджетин көөрүн болгаш бадылаарын бюджет хоойлужудулгазын шыңгыызы-биле үревишаан боттандырып турар. Бюджет күүселдези дээш саң-хөө контролю чок.

Саналга палатазының саналы-биле алырга, бюджеттер аразының харылзааларының доктааткан чурумун эде көөрү негеттинип турар. Бюджеттер аразының харылзааларының күштүг бооп турар системазы муниципалдыг тургузугларның боттун орулгалыг баазыын улгаттыраарыга идиг бербейн турар. Амгы муниципалдыг тургузугларның чагырыкчылары бюджеттер күүселдези дээш харысалга чүктевейн турар, (хоорайларны санаваска) республиканың районнарының болгаш суурларының тус чер бюджеттери 95 хуузу бюджет-

тер аразының трансферттеринден тургустунган болгаш күүсеттинип турар. Муниципалдыг тургузугларның бюджеттеринин орулгаларының структуразынга тодаргай чүүл саң-хөө дузазы эвес, а тус черниң болгаш узун хуусаалыг үндезинге быжыклаттыг үндүрүлгелер болур ужурлуг. Трансферттерин хемчээлдерин доктаамал улгаттыраары айтырыг шиитпирлевейн турар, а харын-даа тус черлерге азырадыкчы хөөннерни тургузар, боттун үндүрүг баазыын хөгжүдеринге идиг бээрин ышкындырып турар.

Бюджет акша-хөреңгилерин хоойлу езугаар, чогумчалыг болгаш үрө-түннелдиг кылдыр ажылгаары дээш база Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың бюджет хоойлужудулгазын сагыры дээш контроль чорудар муниципалдыг тургузугларның контроль-санажылга органнын тургузарының талазы-биле ажыл оожум чоруп турар.

Чагаа-бижиктеринин күүселдези дээш хыналданы организастаары

Чорудуп турган хыналда болгаш эксперт-аналитиктиг хемчеглеринин түннелдеринин дугайында отчеттарны Тыва Республиканың Улуг Хуралында доктаамал чорудуп турган. Хыналда материалдарын депутаттар Хоойлужудулга палатазының комитеттер хуралдарында болгаш сессия хуралдарында хоойлу төлөвилелдерин, республиканың тускай сорулгалыг программаны көөрдө болгаш сайгарылгазынга ажылгап турар.

Илереттинген чурум үрээшкенин болгаш четпестерни чайладыры-биле өнчүнүн янзы-бүрү хевирлеринин хыналда чоруткан албан черлеринин, организацияларның болгаш бүдүрүлгелеринин удуртукчуларынга 41 чагаа-бижиктерин чоруткан. Саналга палатазының кириген документтеринин анализинден алгаш көөргө, палатаның хыналдалар актыларын болгаш бижиктерин хыналда эрттирген организацияларга чугаалажып көргөн, хөй кезинде таварылгаларда олар Саналга палатазының сүмелерин күүседире-биле хемчеглерни ажылдап кылган болгаш боттандырып турар. Яамыларның, ведомстволарның болгаш албан черлеринин удуртукчулары хажыдышкыннар кылган материал-харыс-салгалыг ажылдакчыларынга хамаарыштыр чогуур хемчеглерни ап, хоойлуга удур төлөттинген акша-хөреңгилерни тыртып турар.

Саналга палатазының хыналда материалдарының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаа Чарлыкты болгаш Чазак Даргазының Айтышкынын, Тыва Республиканың Чазааның ийи доктаалын хүлээп алган. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының адресинче чоруткан медээ чагааларга шуптузунга демдеглеттинген чурум үрээшкенин чайладыры-биле чогуур даалгаларны берген.

Саналга палатазының чоруткан хыналдаларының түннелдеринде 21,2 млн. рубль түннүг акша-хөреңгилерни катап тургускан болгаш учетка тургускаш, бюджетче эгиткен. Оон аңгыда 2008 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле Саналга палатазының кириген чагаа-бижиктери-биле хүлээникчи организациялар дебиторлуг өрө болгаш эрттир төлээн 53,8 млн. рубльди ажылдап төлээн.

Республиканың Прокуратуразы чоруткан материалдар-биле алды яамылар удуртукчуларынга илереттинген хажыдышкыннары узуткаарыга сагындырыг алган. 2007 чылда буруулуг болган албан-дужаалдыг кижилерге хамаарыштыр 2 кеземче херээн оттурган.

Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазы В.Б.САЛЧАК.

Национал школа хөгжүдөр институттун «Билиг» ном үндүрер килдизиниң кол редактору.

Эживис дугайында

"ДИИҢЧИГЕШТИҢ" автору

Композитор Каадыр-оол Бегзи бистиң аравыстан ырап чорутканын бээр чыл болган. Шынап-ла, бистер та кандаа улус бис ыйнаан, кижидир чорда ону шоолуг-ла тоовас, үнелеп көрбөс. Дываажан оранынче чоруптарга, ам-на ону чоктап эгелээр бис. Бистер ам Каадыр-оол Монгушевичиниң солун чугаазын дыңнааш, каттырбастап, кезек-кезек болгаш-ла, биске эккеп таныштырары, бижик кагар машинага парлап алган чүүлдерин сайгарбастап, ооң баянга, рояльга ойнаан чараш аялгаларын дыңнаастап калдык.

К.Бегзиниң Тываның хөгжүм культуразына кириген үлүү, шынап-ла, эгээртинмес улуг. Маңаа чаңгыс «Тывада часты» чугаалаарга-ла, четтир боор. Бистиң салгалдың кижилери радиодан ол аялганы дыңнап өзүп келген-не болгай бис. Хөгжүмнүң янзы-бүрү хевирлеринге К.Бегзи хей-ле чогаалдарны бижээн. Ооң аялгалары езулуг-ла чончу боорда, дораан-на кижиниң сагыш-сеткилинче кирип кээр, ырлаксанчыг, чараш болур кижидир. Ооң бичи уругларга бижээн «Диңчигеш» деп сураглыг ыры бар. Ол ырының кирип кезең Каадыр-оол Монгушевич рояльга ойнай бээр, кайгамчык чүве-ле болгай. Езулуг-ла С.Рахманиновтуң «Итальянская полька» дээр сураглыг чогаалының деңгелинде бижиттинген аялга.

Амыр ХОЮГБАН.

Тыва Республиканың Композиторларының чогаалдарының эвилелиниң даргазы.

— Ону чоор силер. Доңгаш, аксым безин ажыттынмай турду, бо кофе ижиптеримге, чугаам үнүп келди харын — дидир.

Назынында уран чүүл, хөгжүм-биле холбаш, доңуп-доңуп чеже концерттер белеткевез база киришпез, чеже катап ол-бо кожуун, сумуже изиг-соок дивейн четпез, чорбаан дээр. Кижидир амытан болгаш шыдаар чүве-дир ийин харын.

Фамилиязын утупкан

Бот-тывынгыр уран чүүлдүң хоочуну Шожутмаа (Надежда) Монгушевна Очур-оолдун мырыңай чокта сактышкыны. (05.12.07) Ак-Туругнуң № 7 профтехучилищесинге ажылдап турувуста, дөртөн ажыг кижидир кижикчилер, дөрт аңгы үнге белеткээр, кедергей шыырак нити ырывыс 1980 чылдың март 22-де СПТУ-ларның республика уран чүүл көрүлдизиниң түңнел концертинче кирген. Нити ырының тургузукчузу — Каадыр-оол Монгушевич. Удуртуп турда дендир-ле. Ынча хей ыраажылар аразындан чаңгыс кижидир бичи-ле өскээр ырлаптарга, эскерип каар, шуптувустун ырлаарын сок-садыптар. Шыңгыс негелдеден чамдыктарывыс могоаттынып-даа турдулар.

Республиканың эң улуг театрының сценазынче үнери-биле чыскаалыпкан тур бис. Ийи баян-биле Клим Доширович Хомушка, ийи тыва хөгжүм херекселдеринде Дырысын-оол Монгушевич биле Кызыл-оол Мушкараевич Дамбуу шупту кес кырында манап турувуста, К.М.Бегзи композиторуус ол-бо халып, «фамилиям кым чүвелеан?» деп хөрээне айтып, девдээр айтыртынар, кезек улус «анчыларны, Монгушевич» дээр хоржок. Канчангаш-ла кулисада кезек уруглар аразындан «Бегзи!» дептерге, кижикчилер арнычырыш кынгаш, жюри кижигүннеринче халып баткаш демдеглеткен. Хор тургузукчузунун ат, фамилиязы бижиттинмейн барган турган чүведир. Сценаның улуг көжегези ажыттынып эгелээне кижикчилер халып келгеш, бисче көрүнгөш, хүлүмзүрү-биле бисти хей-аът кириди. А.К.Маспик-оол дарга Шагаан-

Арыгга репетиция үезинде хорга Ленин дугайында ыр кириерин сүмелээни-биле үш ырының эгези «Ленин всегда живой» деп ыр-биле эгеледивис. Ынчан СПТУ-ларның уран чүүл көрүлдизинге районувус республикага бирги чер алган.

Уян ырың ындыналып артып калды, күжүр акым

Николай Тадар-оолович Танзынның сөзүгүлели Чаа-Хөл хеминиң кыңгырткайнып бадып чыдар саарыглары дег, янзы-бүрү куштарның аян тудуп ырлап келири дег, чүс-чүс ырларны бижип калды, күжүр акым. Сээр аялгаларың чаксы салгын дег, уян чымчак, чүрөктөрүң чүлөптөр хей-аъттыг, силбикчи уран күш, тура-соруктуң кыйгызы-дыр.

Чүге-ле чүве ийик, сээр дыдыраш кара бажыңны, баштаксымаар хөлүг чаңыңны сактып келгеш, ыым келир, караам чажы бүлдеңнип, кара баарым халаш кынныр. Кара черде чыдып алган акым силерни сагыжымның ханызында шыжап чор мен. Силерниң кайгамчык салым-чаяаныңар үе-шагның агымынга алыспайн, мөңгө чула болуп хып артар. Улуг алдар-хавыядаа чок мөңгөжиреп удуй бердирер. Че, ону-даа канчаар, сээр ат-алдарың, ачы-хавыяң силерге бараан болган мөгөйкчилерин ол-дур, акым. Силерниң чогаалдарыңар хуулгазын күш, амыдыралдың сүзүү ол-дур. Бурулбаазын чаяалга, күчү-сүр турган болза, бир катап халдып келгеш, уян ырың ырлап берген болзуңарза. Чаа-Хөл, Кара-Суг бажында сүзүп ойнап өскөңиң дамырак суглар уярап кыңгырааның-дыр, дыңнап чорааның айлаң-куштар хөгжүмчүзүң чоктап уярап ындынааның-дыр, дуруяның күсү дээрде хараалдан сөглексээниң дунук үнү уярап чорааның-дыр. Бо бүгү өлүг-дирги бойдус уярап арткан-зың-дыр. Кижидир сеткилинде адыңарны мөңгөжидип Чаа-Хөл кожуунун уругларының уран чүүл школазын Силерниң адыңар-биле адаза деп күзөлдү мен.

Түңнел сөс орнунга

Ылап шын, улуг алдар ат-даа холга тутпайн өске оранче чоруткан композиторуус-дур. Солун-сеткүүлдерге удаа үндүргүлээр чечен-мерген корреспонденцияларыңа, репортажтарыңа база ыры-хөгжүм сайгарган материалдарыңа «Сергей Пюрбю аттыг шаңналдың лауреады» деп чаңгыс оозун бижип чораан. Дөртөн ажыг чылдар дургузунда үениң эргилдизинге алыспаан, ам-даа сеткилдерни өөртүп сергетпишаан уян, чараш чаңгыланып чоруур, Тыва радио, телевидениеге бо-ла дамчыдар «Тывада час» деп эң чоргааранчыг сюитазын 1965 чылда Казань консерваториязын өөренип тургаш чогааткан. Симфониктиг оркестрге ээрби хире романстары, сюиталары, каш-даа танцы-сам аялганы болгаш ниитизи-биле чүс ажыг ырларны бижээн. Ол дээрге аажок үнелиг өңү, үүжө-дир. Ооң-биле кады хей хөгжүмчүлөрнүң хүндүлүг башкызы, сүмелекчизи чораан. Ак-Туругга хей салбырлыг уран чүүл школазының үндезилекчизи К.М.Бегзиниң баштайгы доостурган өөреникчилеринден амгы үеде ол школаның директору Айдың Шойзан-оолдун эгелээш, колдуу Кызылдың уран чүүл школазын дооскан бедик мергежилдиг башкылар ажылдап турар.

Тыва ыры-хөгжүм төөгүзүнде мээр билирим-биле бежен хире композиторлар бар. Ынчангаш ховар талантылыг, ховар кижилер деп хүндүлөп чоруур мен. Кандыг-даа мерген сөстөр-биле чедир илереттинмес сагыш-сеткилди чүгө уран-чараш аялга музыка-биле чедир дамчыдып шыдаттынар. Ындыг чогаалдарны бүгү чырык амыдыралын музыка уран чүүлге бараалгаткан К.Бегзи эвээш эвести бижээн. Ростислав Кенденбиле биле Алексей Чыргал-оолдун соонда калбак хемчээлдиг музыка чогаалдары бижээн кижидир К.М.Бегзи.

К.М.Бегзиниң бүгү чогаалдары ажыл-ижин үнелеп, бир ат-хавыядан тыпсыры күзенчиг. Чаа-Хөл кожуунун культура килдизи (А.Н.Назыты), ТР-ниң Композиторларының чогаалдары эвилели (А.С.Хоюган) база ТР-ниң Культура болгаш информатика поли-тиказының яамызы (В.О.Донгак) бо айтыргыны ханы өөренип көргөш, бир ийитпирден үндүрер боор дээрзинге идегээр-дир бис.

Дегут ДЕМЧИК.

Чаа-Хөл кожуун, Чаа-Хөл суур.

Эрткен субботада Кызылдың 11 дугаар ортумак школазынга хоорайның ты-ва дыл башкыларының мето-диктиг каттыжышкыны-ның удуртукчузу Е.Б.Ондар-ның чылдың-на организас-тап эрттирип чаңчыкканы уран номчулга мөөрейи бо-луп эрткен. Бо чылын ук мөөрей 12 дугаар эртин турары бо. Аңаа хоорай шко-лаларының 8-11 класста-рының өөреникчилери ки-ришкен. Мөөрейниң жюри даргазы ТР-ниң алдарлыг артизи В.О.Наксыл, кежи-гүннери ТГШИ-ниң эртем секретары, педагогика эр-темнериниң кандидаты М.Б.Кунгаа, ТР-ниң алдар-лыг ажилдакчызы, журна-лист С.С.Балчыр олар 27 кир-жикчини дыңнааш, дараа-зында түңнелди үндүргөн.

УРАН НОМЧУЛГАГА ЫНАКТАР

Ооң мурнунда чылдарда дыка хей кижикчилер шү-лүктөрүнүң сөзүн утуп турган болза, ам ол чорук шуут читкен. Уругларның ты-вазыг эвес аян-биле чугаа-лаар чоруу база читкен. Сцена культуразын сагып турары эки. Бо бүгү чүнү көргүзүп турары дээр, уруглар төрөөн дылынга ынак, ону хүндүлөп, төрөөн дылында чогаалдарны ном-чуп турар дээрзиниң бадыт-калы-дыр. Тыва дыл башкы-лары бо мөөрейге эки бе-леткенип, школазының ады дээр кызымак ажылдап ту-рарының барымдаа-дыр.

Четпестерни база айтыр апаар. Чогаалчылар-ла хей болгай: аныяк-даа, хоочун-даа. Ынчалза-даа өөреник-чилер ол-ла авторларны катаптап турар таварылгалар бо-ла таварып турар-дыр, оон аңгыда ийи-чаңгыс чин-гине тыва сөстөрнүң ударе-ниезин шын эвес адап турар таварылгалар бар. Келир чылгы мөөрейде ону катап-тавазын жюри сагындырып, тиелекчилерни чарлаан.

Мөөрейниң тиелекчизи Кызылдың 15 дугаар шко-лазының 11-ги класзының өөреникчизи Шеңне Ооржак болган. Ол Л.Ооржактын «Мээр акым турган» деп шү-лүүн бедик профессионал деңгелге күөсеткеш, тил-лекчи болуп, бирги черни ээлээн (белеткээр башкызы А.С.Серен). Ийги черни 9 дугаар школаның 10-гу кла-зының өөреникчизи Аяна Хомушка алган (башкызы О.А.Монгуш). Үшкү черни 3 дугаар школаның 9-ку клас-чызы Орлан Ооржак биле 9 дугаар школаның 9-ку клас-чызы Белек Самдарак олар алган.

«Идегелдин сылдызы» деп номинацияга 2 дугаар школаның 6-гы класчызы Чолдуг Донгак төлөптүг бол-ган. Оон аңгыда Шеңне Хо-валыг («Өртемчеге көрүш»), Каң-Демир Ооржак база Кежик Сонам («Чаагай сет-киле»), Анелла Куулар («Тыва мөзү») тус-тус номинациялар аайы-биле тилекчи болган.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Композиторларның үүжезин салгалдарга арттырар ажылды Тываның Композиторларының чо-гаалдары эвилели сөөлүг чылдар-да элээн шалыпкын чорудуп турар. Ынчалза-даа К.Бегзиниң чыынды номун үндүрери янзы-бүрү чыл-дагааннарның уржуу-биле элээн нарын болгаш бистерге ол, шынап-ла, улуг шылгалда. Бо бергелерни ажып, сураглыг эживистиң чогаал-дарын черле чырыкче үндүрүптер боор бис деп идегевистишаан, Каа-дыр-оол Монгушевич база бир шылгараңгай деп санаарывыс чогаалын адаанда парладык.

Тываның билдингир компози-торларының бирээзи Каадыр-оол Бегзи тос класс тургаш-ла чогаат-кан «Диңчигеш» деп алдарлыг ырызындан эгелээш, 2007 чылдың февраль 24-те чырык өртемчегден, өг-бүле, улус чонундан, компози-тор база чогаалдарчы эш-өөрүндөн чарлып чоругже чедир бижээн хей чогаалдары ыры-хөгжүм сай-зыралыңа болгаш келир салгалга эгээртинмес үнелиг өңү болуп арткан.

Бодунун чугаазы-биле амгы Ак-Туруг сумузуңа хамааржыр Кара-Сугнуң Серилиг-Хаялар баа-рынга пөш, шиви, хадыңнар бага-наланган кыштага 1941 чылдың февраль 18-те бодараан. 1960 чыл-да школа дооскан. Тывага ажыт-тынган баштайгы музыка училище-зиниң баштайгы сургуулу база доозукчузу. Тываның баштайгы профессионал композиторла-рының бирээзи Алексей Боктаевич Чыргал-оолду эң улуг башкызы деп хүндүлээр кижидир. Каадыр-оол Монгушевичиниң назынында ба-раан болган чогаалчы ижинге мө-гейиг-даа болгай, ооң кезек сак-тышкыннарындан бижип көрейн.

Хрущевтуң олудундан...

1963 чылда Москвага ССРЭ-ниң профэвилелдериниң съездизи эрткен. Концерт оюн-тоглаалыг хей делегация Тывадан база чет-тивис. Тос чүс кижидир сыңып кире бээр делгем сценага улуг кон-цертке тыва артистер база кириш-тивис. Бадаа Иргитович Сандый-биле үнер ээлчээс келген. Карак шилин ынчан-на кедер кижидир бол-гай. Сценаже үнерде карааың шилин ужулдуруп каапкан. Ол үеде коммунистиче сцена культуразы ындыг негелделип турган. Кижим баштай «Широка страна моя родная» деп ыры хөлчөк эки күө-сетти. Мен база хөлчөк эки кылдыр

үдеп бердим. Кедергей ховар бас үнүг кижидир болгай. Ийиги ырызы «Декей-оо»-нун ийиги куплединден сөстөрүн утупкан. Та чүүл болган. Бирги куплетти үш удаа катаптапты. Күүселде төнерге, баяным тудуп алгаш үнүптур. Соомга кылаштап орган Иргитовичимче хая көрү-рүмге, чок. Карак шили чок көөрү чегей болгаш, беш-он метр узун кыдыкы көжегелер артында кули-саже эжик тыппайн турда, ынчаар тускай кылып каан улуг делгем сце-на долганый кээр, Бадаа көрүк-чүлөр мурнунга келген. Күжүр Ир-гитович чүнү-даа тоовайн хей кө-рүкчүлөрже ийи-үш-даа катап мө-гөөрге, хамык чон диңмитип адыш часкаан. Кижимни ап чеде бээр-имге, генсек Хрущев, политбюро кижигүннери олурар тускай олут-тан туруп келген хол часкаан тур.

Концерт соонда Тываның деле-гациязының удуртукчузу, проф-эвилелдер даргазы Тамара Чаш-ооловна Норбу шуптувусту чыгды. Иргитовичини чемелеп: «Москва харын ындыг-даа ыйнаан, улуг залда чон-биле кады олурар Тыва-выстың алдан ажыг интеллигенция-зының мурнунга кайгамчык-ла болдун» диди.

Буттар көжүй берген

Культура ажылының хоочуну Николай Танзынның сактышкыны. Тозан чылдарның ортанында, тос-тостун соогунда ажыл аайы-биле Кызыл чоктадык. «Кубань» деп автобустун кышкы чылыдыл-газы черле кончуг багай, доңуп четкен бис. Культура яамызы ын-чан Чазак бажыңыга турган. Элээн кижидир орта барып дүшкен бис. Каадыр-оол Монгушевич ын-чан Чаа-Хөл кожуунун музыка школазының директору, баян салбырын база дакпырлап турган. Кижим автобустан асфальтыже аажок оожум дүжүп алгаш, каш кылаштааш, шөйүлдүр кээр ушту. Тудуп чораан улуг сарыг портфель сумказы хөлчөк ырадыр чаштай берди. Човай бергеш: «Канчап бардыңар, Монгушевич? Ажырба-дыңар бе?» дидим.

— Буттарым кылаштаттынмайн барды, ол хире доңуп калганы ол-дур. Мени чоор сен, портфельм харын кончуг болду, үрелип, сыйлып калбажык ирги бе? — деп удур айтырдым.

Яамыже кирип келиривиске, доңган ийи кижини эскергеш, Зоя Иргитовна биле Урана Биче-оол-овна изиг кофе кудуп берген. Мон-гушевичиниң кээр ушканын чугаа-лажы бээривиске:

• Уран чүүл

«ЭРТКЕН БОЛГАШ
КЕЛИР ҮЕМ
ЫРЫЛАРЫ»

Март 21-де аңаа Тыва Республиканың уран чүүлүнүң алдарлыг ажилдакчызы Альберт Хомушкунуң «Эрткен болгаш келир үем ырылары» деп концерти хөгжүм-шии театрынга болган. Орус-тыва-даа дылдарга кайгамчык солун шиилерни тургузуп келген режиссер, салым-чаянныг композитор, актер, ыраажы Альберт Хомушкуну көрүкчүлөр, шынап-ла, сакты бергени илдең. Ол бо чоокта сценага көзүлбээн болгай. Ынчангаш ооң күүселде бүрүзүн демниг адыш часкаашкыннары үдеп турду.

Концерттин башкарыкчызы — Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы, Тываның Күрүнө шаңналының лауреады Орлан Дамба-Хуурак. Олар кайызы-даа Москвага кады өөренип чораан чаңгыскурсчулар — гнесинчилер. Ынчангаш чаңгыс сөстөн-не бот-боттарын эки билчир.

Альберт Хомушкуну бо кезээге эжинге чаа шолу тыпсып, мынча диди: — Бо кезээден эгелээш, Орлан Дайынчыевичини «Тыва «Бесомачу» дээр силер аа». Ол чүге ынча дээр ол дээр, эжиниң концертинге Орлан Дамба-Хуурак мексикан чонунуң ынакшыл дугайында бүгү делегейге алдаржаан «Бесомачу» деп ырызын орус дылдан тыва дылче боду очулдурган, ырлаан. Ооң аялгазын А.Хомушкуну таарыштыр кылган.

Концерт эгелээр бетинде, көжеге ажиттынар мурнунда-ла, А.Хомушкунуң гнесинчи эштери — ат-сураа бүгү Тывада сурагжаан ыраажылар Сергей Ондар биле Римма Сарыг-Хуурактын ырлап кааны «Кызылмы сен» деп ырызын салыпты. Ынак ыраажыларының үнү чаңгыланы бээри билек, ол дораан адыш часкаашкыннары улажы бержик. Ол кезээ чырык

өртөмчөйдөн ырап, «адының бажы эрте хоя берген» эштери Айдың Мортай-оол, Альберт Доржу болгаш өскелериниң-даа дугайында хөй сактышкыннары Альберт Хомушкуну кылды.

Ол-ла концертке Чингис-Хааның ролун ойнаан артист Эдуард Ондар сценага үнүп кээрге, көрүкчүлөр аңаа чоргаарланып, үргүлчүлелдиг адыш часкаашкыннары биле уткуду. Андрей Борисовтун тырттырганы «Чингис-Хааның айтышкыны-биле» деп уран-чечен кинозунуң баштайгы көргүзүү бо чылын август 8-те Пекинге олимпий оюнунуң ажыдышкыны-биле деңге болурун ол чугаалады. Ол хүннү шупту четтикпейн манап турарывыс билдингир. А ол кезээ Эдуард Ондар өөнүн ишти Светлана Ондар-биле кады оюн-баштак этюдтарны көрүкчүлөргө бараалгатты.

Ыраажылар Оолак Ондар, Алексей Арат-оол эки Альберт Хомушкунуң чогаатканы ырларны ырлап, чыылганнарга аян тутту.

Сценага тыва эстраданың эгелекчилериниң бирээзи, Тыва Республиканың алдарлыг артизи, «Тываның сылдыстары» проектинин автору болгаш продюсери Олег Сарыгларны чалаптарга, залга үр-ле шимээн-дааш чаңгыланды. Ырга ынактар ыраажыга ынакшылын ынчаар илереткени ол. А.Хомушкуну, О.Дамба-Хуурак, О.Сарыглар үжелээ «чакпыыл ырлар» дижиривис чонунуң ынак ырларын ыраажы бээрге, адыш часкаашкыннары улам диңмиттелди.

— Африкага, Италияга-даа чоруп чорааш, сээң ырларыңны ырлап, кады чораан өңүктөргө өөредип чордум. Тыва дылга бистен дорайтавас кылдыр ырлаар апарганнар. Чараш ырларын дээш четтирдим, акым — деп, Альберт Хомушкуну сураглыг хөгжүмчү, ыраажыга мөгөйбиди.

Көрүкчүлөр бисте база «Сени сакты бердивис, Алик!» — деп, боодал чечектерни ынак артизиске сөннедивис.

«СЫЛДЫС-2008»

Эстрада ырларының аныяк ыраажыларының «Сылдыс-2008» ыры мөөрейи Эрзин кожуунуң Эрзин суурга март 22-де болуп эрткен. Мындыг аттыг мөөрей бир дугаарында 1997 чылда болган. Ону Эрзин кожуун чагыргазының культура килдизинин начальниги Анаймаа Манган-ооловна Сат чогаадып тургускаш, организастан эрттирген. Ооң удуртулгазы-биле мөөрей чылдың-на эртип, ады алгып эгелээн.

Бо чылын он чыл болуп турар юбилейинде мөөрейге 27 киржикчи киришкен. Оларны чалаткан хүндүлүг аалчылар болгаш жюри кежигүннери дыңнап, шилээш, тилекчилерни илереткен. Жюрииниң даргазы А.М.Сат болгаш кежигүннери сураглыг ыраажылар, ТР-ниң алдарлыг артистери Олег Сарыглар биле Юлиана Ондар олар бир үн-биле Гран-при шаңналды Шеңне Чымбага (Эрзин) тывыскаш. Ол тыва улустун «Буура» деп ырызын езулук артистер дег күүсеткен. Лауреат болганнар: Демир-оол Доржу, Оттук Самдан, Түмен Амыр-Санаа. Дипломантылар: Валентина Дүгержап, Аракчаа Артаа, Айдың Сандак. «Көрүкчүнүн сонургалы» деп тускай шаңналга Бай-Дагдан Азиана Балдир төлөткө болган.

Гран-при шаңналы беш муң рубль болган. Өскелери суй белектер болгаш өртектиг барааннар-биле шаңнаткан. Дыка хөй ада-иелер, башкылар, сайгарлыкчылар болгаш көрүкчүлөр, төрөлдөр деткикчилеп, киржикчилерге акша шаңналдарын тывыскаш.

Мөөрейге чалаткан хүндүлүг аалчы Алдың-кыс Чамзырыновна Комбу 2009 чылдан эгелеп «Сылдыс-2008» ыры конкурсу-биле чергелештир уран чогаал мөөрейин эрттирип эгелээш, шаңналдарын боду хууда тыпсырын дыңнатты. «Уран чогаалдың шолбаны» мөөрей база хөйүнү сонургалын чаалап аар-ла боор.

Светлана БАЛЧЫР.

ОНУ БЫАП-ЛА КҮҮСЕДИР

Прокурорнуң хоойлу езугаар негелдезин күүсетпээни дээш Барыин-Хемчик кожуунуң Барлык сумузунуң баштыңы Чырта-оол Дожулааны торгаан.

Кожуун прокурорунуң хоойлу езугаар негелдези-биле сумунуң баштыңы неделяның четверг санында санитар-эпидемиология байдалының болгаш көдээ суурнуң девискээринде малдың тенек аары бээриниң негелдедикчилерин чок кылып база ону негелдирин болдурбазының талазы-биле комиссияның ажылының дугайында медээни бээр хүлээлгелиг турган. Көдээ дүжүмет ону күүсетпээн, айыткан хуусаада прокурорга медээ бербээн. Ол административтиг эрге-хоойлу үрзүн дугайында кеземче херзэн оттурарының үндезини болган.

«Россия Федерациязының прокуратуразының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 22 чүүлүнде прокурорларның бүрүн эгелерин айыткан. Прокурорнуң негелделерин албан-дужаалдыг кижилер, оларның оралакчылары

ыяап-ла күүседир хүлээлгелиг.

Судка Чырта-оол Дожулаа бодунуң буруузун билинген, прокурорнуң негелдезин күүседир арга турган, ындыг-даа болза, бодунуң ажилдакчылары медээни бергенин хынавайн барган.

Эптештирилге судьязының Ак-Довурак хоорайда участогу Чырта-оол Дожулааны Россия Федерациязының Административтиг кем-херек үүлгедикчилериниң дугайында кодексинин 17.7 чүүлүн үрзүн дээш буруулуг деп санаан. Прокурорнуң хоойлу езугаар негелдезин күүсетпээни дээш суму баштыңын эптештирилге судьязының доктаалы-биле ийи муң рубльге торгаан.

Валерий ВЕДЯГИН, Барыин-Хемчик кожуунуң прокурорунуң хүлээлгезин күүседип турар.

Суд залындан

ХЭЭЛИГЕ АЛГАН АКШАЗЫН
ЧИПТЕР БОДААН

Би-Хем кожуунуң иштики херектер килдизинин ОШАЧКИ инспектору турган Виктор Маракулин албан-хүлээлгезин күүседип тургаш, Туран хоорайның Шоссейная кудумчузу-биле чоруп оргаш, кафе чанында турган машинаның эзирик чолаачызынга ужуражы берген. «Кажар сайгарлыкчы» шагдаа чолаачыга эмчиге барып шинчидерин азы 1800 рубльди төлээрин саналдааш, бир эвес айыткан түңнүң акшазын төлөвөс болза, машинаны эзирик башкарып чорааны дээш ооң машина башкаар эргенин шынзылгазын хавырып алырын сагындырган. Чолаачы 300 рубльди инспекторга берген, арткан акшаны катындан ап бээри-биле чеде бээрге, ында акша чок болган. Арткан акшаны эртен шагдаага тып бээрин чолаачы аазаан.

Эртенинде инспектор негээн хээли акшазын чолаачыдан ап турар үеде, ону видеопленкага тырттырып алган. Ол үеде ТР-ниң ИХЯ-ның организастыг кем-херектер-биле демисел чорудар килдизинин ажилдакчылары аңаа чедип келген. Хээли алыкчызы бир офицерниң арнын орта шашкаш, хээлиге алган акшазын аксынче суп алгаш, дайнап эгелээн. Буруудадыр барымдаазы чок кылдыр акшаны чиптер бодааны ол. Аарышкылыг арганы келген шагдаа ажилдакчылары ажылдаптарга, ол дайнап турган акшазын аксындан үндүр бүлгүрер ужурга таварышкан. Хээли алыкчызын кожуунуң прокуратуразынга эккелген. Кеземче херзэниң истелгезин прокуратураның истекчизи Александр Губанов чоруткан.

Судка Виктор Маракулин хээли алган дугайында факт-барымдаа,

херечилер турза-даа, буруузун билинмээн. Би-Хемниң кожуунуң суду РФ-тин Кеземче кодексинин 290 чүүлүнүн 1 кезээнде көрдүгүн кем-херекти үүлгеткени дээш ону буруулуг деп санаан. Суд оон аныяк назынын, эки характеристиказын, бир дугаар кем-херекти үүлгеткени дээш шенелдеге үш чылда хосталгазын казып шийткен. Оон аңгыда ийи чыл дургузунда иштики херектер органдарының ОШАЧКИ инспекторунга ажилдаарын чораан.

Шийттирген кижии шийткелге хамаарыштыр кассация хомудалы ТР-ниң Дээди судунче кириген. ТР-ниң Дээди судунуң кеземче херектеринин талазы-биле суд коллегиязы хомудалды хандырбаан, шийткелди хевээр арттырган.

Ольга ДЕГТЯРЕВА, Би-Хем кожуунуң прокурору.

САДЫП АЛЫҢАР

МТЗ-80 тракторну кожуглары-биле садып тур бис.

Өртээ 550 муң рубль.

Харылзажыр телефону: 8-913-353-55-08.

Тываның Күрүнениң кадрлар белеткээр болгаш билин бедидер институтун коллективи

Надежда Валентиновна

ЭНИК-ООЛДУҢ

2008 чылдың март 23-те озал-ондакка таварышкаш мөчээни-биле холбаштыр, ооң төрөлдөргө болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илередип тур. Коллегавис Надежда Валентиновнаның чырык омур-хевир бистин чүректөргө кезээ мөңгөде артар.

Өрттен оваарныңар!

ДҮРҮМНҮ
ХАЖЫТКАНЫНДАН...

2008 чылдың эгезинден март айның 11-ге чедир республиканың девискээринге 114 өрт болган, аңаа 5 кижии амы-тынындан чарылган, 4 кижии кемдээн бооп турар. Өртчүлөр оттуң чалбыжындан 118 кижиниң амы-тынын камгалаан.

Сөөлгү үеде дүвүренчиг бооп турар чүүл чүл дээр, чуртталга бажыңнарында өрттерниң саны, ол ниити санның 70 хуузу бооп турар. Чылдар дургузунда өөскүп үнүп турар өрттерни сайгарып көөр болза, ооң кол чылдагааны — кижилерниң от-биле оваарымча чок чоруп, база электри дериг-херекселдерин болгаш суугуну ажыглаар дүрүмнерни хажытканы.

Март 9-та «01» камгалал телефонунче Кызыл хоорайның Улуг-Хемниң солагай чартыында турар дачаларда хуу чунар-бажың биле сарайның өрттени бергенин дамчыткан. Өрттүн өөскүп үнген чылдагааны — от-биле оваарымча чок болганы түңнелинде сарай биле чунар-бажың долузу-биле өрттенген.

Ол-ла хүн Кызыл хоорайның Красноармейская кудумчузунуң 5 дугаарлыг хуу чуртталга бажыңы-

ның шөлүндө турар чунар-бажыңның ханалары өрттенген. Өрттүн чылдагааны — суугуну салырының дүрүмүн сагываанында. Чунар-бажыңның ээзи буруулуг болган.

Март 10-да Кызыл хоорайның Авиация кудумчузунуң 12 дугаарлыг хуу чуртталга бажыңының шөлүндө турар бичии бажыңчыгаш серизи өрттенген. Чылдагааны — электри дериг-херекселдерин дерип кылырда, өртке удур дүрүмнерни хажытканы.

Ынчангаш, хүндүлүг чонувуска база катап сагындырып каарывыс болза: от хып азы ышталы берзе, дораан өрт камгалалының «01» деп телефонче дыңнаткаш, болдунар херекселдер-биле (өрт өжүрер чүүл, суг, элзэин) өжүрерин кызыдар болза эки. Оттуг-ыаш, лаа дээш, өске-даа отка айыылдыг чүүлдер-биле бичии уругларны ойнаарын хоруур болза эки, оларны көскү черлерге черле кагбайн, уруг холу четпес черлерге тудар ужурулуг. Боттары кылган электри база чылыдар херекселдерни болгаш камгалал кезектерин ажыглаваар, камгалалы багай сывырындактар азы электри удазыны айыылдыг! Ү релик розеткаларны, ажылдаары чигзинчиг аппаратураны ажыглаан херээ чок. Хөй санныг херекселдерни чаңгыс розеткага кошпас! Бо кезек айыттыгандар дүрүмнерни сагыыр болза, өрттен когаараар чорук эвээш болур.

Р.ДАВАА,

Күрүнениң өрт-халап талазы-биле инспектору.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 2-19-87,

тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: ыңтигил-политиктиг килдис — 2-18-10, культура,

өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажил-агый, очулга

— 2-17-09, улуттук — 2-40-77. e-mail: shyn@tyva.ru

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 10000. Чагыт 30. Номериң парлагаче дужааганы:

график езугаар — 22.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк "ТываКредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнениң бүдүрүлгезинге парлаан

(Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлааттыгандар материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барыш болур. Айыттыгандар саннары болгаш өске-даа фактылары, дындадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.